

Innhold

2	Leder/Nytt styremedlem	34	Nordisk Kulturlandskapsforbund er mere end årsmøder, publikationer, hjemmeside og Facebook-gruppe.
3	Omtale: Mats Folkesson og Olof Stroh	37	Planlagte (og utsatte) arrangementer
5	Steingjerder	38	Årsmøte 2019 - Røros og Os 27.-30. juni
6	Steingjerdens historie og fremtid	41	Information om årsmøde 2022
7	Steingjerder på Ribe i Grimstad kommune	43	Bokomtaler:
8	Gjenreisning av steingjerder i kulturlandskapet Skallan – Rå		• Hans Jørgen Degn: Heden• Asbjørn Moen og Dag-Inge Øien: Bli Med Ut!• "Skogsbetesmarker"/"Ångar och slåtter"• Ellen Svalheim: Folk og landskapet• Helge Daus: Bevaringsverdige trær i Aarhus
13	Stenmuren – ett tusenårigt hantverk	47	Lyd fra luren
16	Jord- og stendiger i Danmark - Et af kulturlandskabets linjeformede biotoper med muligheder for flora og fauna		
24	Lille Valby Enge ved Roskilde fjord - Pleje af stenmur		
27	Hva gjør vi med «mellomrommene» i jordbrukslandskapet?		
32	På vägen - Vägar och rutter med kulturellt och historiskt värde i Nyland, Finland		

Forsidebilde fra Utvalgt kulturlandskap Rygnestad og Flate-land i Valle kommune. Foto: Lisbeth S. Kismul

Flemming Nielsen

Endnu mere brug for Nordisk KulturlandskabsForbund

Nordisk Kulturlandskabsforbund er et vigtigt forum for at fastholde viden om de gamle driftsformer, som er udviklet gennem de sidste 3000 år, i et samspil mellem natur, dyr og mennesker i et givent landskab. Landskaber har leveret ressourcer til os og har samtidig været med til at udvikle et stort biomangfold. Som jeg ser det uden at være sikker på statistikken er kulturlandskaberne under et stort pres fra samfundets side. Infrastruktur. Udbygning af byerne, af-folkning af landområderne samt et kraftigt øget friluftsliv er alle faktorer der presser kulturlandskabet. EU's landbrugs politik, støtter primært effektive marksystemer, hvor kulturlandskabet ofte går under radaren for de forskellige støtteordninger, når konsulenterne udmønter landmandens markplaner. En stor ændring omkring administrationen af landskaberne i Danmark, var nedlæggelse af amterne med udgangen af 2007. De 23 amters opgaver blev lagt ud til 98 ofte sammenlagte ny kommuner.

Mine egne erfaringer fra det gamle Århus amt er at en masse faglige miljøer blev slagtet og opgaverne flyttet til

nye faglige miljøer i 6-7 kommuner, hvor kulturlandskab og fortidsminder nu kun får 10% af fx. en miljøbiologs tid. Ligeledes fulgte der ikke altid ressourcer med til kommunerne. Der er sket et stort tab af viden og opsamlede praktiske erfaringer gennem 25 år. Nye biologer kæmper for at indsamle nye erfaringer sammen med nye lodsejere. I Norge bliver tilskudsordninger til miljøtiltag i landbruget også flyttet til kommunerne nok med lignende følger: At administrationen af disse ordninger bliver lagt til fagpersoner, som allerede har mange andre forskellige opgaver- og får begrænsede muligheder for at sætte sig ind i disse nye fagområder.

Derfor er jeg sikker på at Nordisk Kulturlandskabsforbund må blive et vigtigt netværk omkring drift og forvaltning af kulturlandskaber. Dette i form af fagkurser og – ekskursioner, såvel nationalt som i nordisk regi.

Flemming Nielsen

Styreleder

Vårt nye styre medlem fra 2019, Ann-Charlott fra Sverige, presenterer seg selv nedenfor:

Ann-Charlott Hajdu-Rafis
(f. 1961)

Jag arbetar för att vi ska ha ett rikt odlingslandskap i Sverige. Rikt på biologisk mångfald och kulturvärden. Detta gör jag på Länsstyrelsen i Västra Götalands län på Landsbygdsavdelningen. Jag arbetar också med landsbygdsutveckling, att man ska kunna leva och bo på landet och utveckla företagande inom turism. Jag ser en stark koppling

mellan landsbygdsturism och natur-kultur-mat-immateriella kulturarvet! Jag har en fil.mag i arkeologi som jag kompletterat med agrarhistoria och landsbygdsutveckling. Mitt arbete påverkar mitt intresse för kultur, vandring, lokal och närproducerad mat och att möta människor.

Jag har rest till Rumänien några gånger och i Karpaterna fått uppleva det jag bara läst om, ett jordbruk såsom det såg ut i Sverige för cirka 150 år sedan.

Jag bor i Göteborg. På fritiden försöker jag lära mig ungerska för att kunna prata med släktingarna i Ungern. Är styrelsemedlem i Nordiska kulturlandskapsförbundet sedan 2019 och ser fram emot att kunna arbeta med er.

To «bautaer» i Nordisk kulturlandskapsförbund har takket av i styret de siste to årene. Mats Folkesson og Olof Stroh har deltatt aktivt både som mangeårige styremedlemmer og årsmøtedeltakere siden forbundets barndom. Mats har tatt sin tørn som «ordførande» og redaktør for numre av både Lommen og Nordisk byggd, og Olof har styrt økonomien med stødig hånd i en årrekke. Nedenfor har vi latt de to omtale hverandres bragder og personlighet!

Mats Folkesson

Forfatter: Olof Stroh

Varning! Nedanstående är min egen, mycket personliga, bild av Mats skapad under en 35-årig bekantskap. Andra – inte minst Mats – har säkert andra bilder. Och det är som det skall vara. Läses alltså på egen risk.

Mats är en märklig person. Till synes fullständigt oorganiserad och fruktansvärt opraktisk. Tummen mitt i handen? Tummar saknas. Eftersom vi bor nära varandra på sommaren har jag varit över och diskuterat cykelvård och annat och dragit djupa andetag. Hur i helvete kan en människa vara så oförstående inför praktiska ting? Som förbundets kassör har jag hanterat hans reseräkningar och eftersom han varit flitigt verksam för förbundet har det blivit några stycken. Hans inställning till administrativ ordning och formella dokument har inte alltid varit helt konventionell. Jag misstänker starkt att hans medarbetare på länsantikvariekontoret då och då fått hålla ett lojalt öga på det formella.

En mänsklig och yrkesmässig katastrof alltså? Nej! En succé!

Det märkliga med Mats är att han trots detta – och inte minst just på grund av detta – fått en förfärlig massa bra saker gjorda. Som verksam inom förbundet och i sin yrkesroll som länsantikvarie i Halland (Sveriges bästa landskap. Näst Norrbotten förstås. Och kanske Gotland. Kanske.). Han har i Halland – vid sidan av det dagliga – dragit i gång en mängd projekt. Vetenskapliga projekt, samarbetsprojekt, vårdprojekt. Någon som minns Åskhults by? Han har låtit publicera en mängd redogörelser för intressanta objekt och vägvisare. Vackra, innehållsrika, intressestimulerande, användbara. Inom förbundet vill jag bara påminna om hans insats som ordförande och genom det avsevärda arbete han lagt ner på ett antal årsmöten; Bohuslän, Halland, Västergötland, Gotland. Och skrifterna!

Han har gjort detta genom en djup övertygelse om att kulturmiljön inte bara är intressant utan också viktig. Han har gjort det genom en total oräddhet att ta initiativ och att tala med vem som helst. Han har gjort detta genom en varm och generös – men inte mesig – syn på människor och tillvaro som varit mycket effektiv även när han framträtt som bullrig och med en total oförmåga att hålla tyst.

Den har inte minst varit effektiv för förbundets ekonomi genom hans märkliga förmåga att få fram bidrag, jag skulle rentav vilja säga att han räddat förbundets existens ett par gånger.

Ibland kan det bli lite mycket. Men jag tycker han är helt underbar. Och jag hoppas att han nu – efter förbund och yrkesplikter – skall finna glädje i kulturlandskapet och kanske någon gång emellanåt genom att lufta sina åsikter och genom att följa sitt FFF (Falconburg Futbol Fuckers) och genom andra märkliga drifter som att spela golf, dricka öl eller rent av titta över. Jag lovar att serva hans cykel.

Olof Stroh

Forfattare: Mats Folkesson

Olof och jag har följt varandra i våra yrkeskarriärer som antikvarier m.m. inom Museisverige och Kulturmiljövården sedan 1980-talets första hälft. Parallellt kom vi också att arbeta ihop inom fackföreningsrörelsen; Sveriges Museimannaförbund (SMF) och, som ett paraply, DIK-förbundet. Olof blev tidigt en framstående ordförande i SMF och bland mycket annat minns jag en DIK-kongress Olof ledde på ett helt formidabelt sätt, med propositionsordningar som vore det ett kommunfullmäktige eller rent av riksdagen. Dyligt hade Olof lärt sig på Universitetet i Lund där han, utöver den "civila" karriären på Institutionen för Medeltidsarkeologi redan då engagerade sig i det fackliga arbetet inom akademikerförbundet SACO.

Olof var under sin museimannakarriär bla chef för museet i Örnköldsvik och för Medicinhistoriska museet i Stockholms län samt chef för Kulturmiljöenheten inom Upplandsmuseet. Det var under den senare tiden Olof kom att ägna sig åt "bilateralt" samarbete med Balticum och Estland i byggnadsvårdsprojekt och där kom att träffa restaureringsarkitekten Lea, numera Stroh.

Mycket kan sägas om Olof men jag sammanfattar med att han är - ett universalgeni! Har han en gång sett, upplevt, läst något, så sitter det där; för evigt! En levande uppslagsbok! I sin yrkeskunskap både bred och djup. Ser och förstår sammanhang och helheter som inte många andra gör.

Första gången Olof och jag deltog gemensamt på NK-F:s årsmöte var i Bohuslän 1990, ett fantastiskt möte som bla inkluderade en längre båtresa i skärgården. Samt att jag för första gången underhöll Olof som "entertainer", det brukar han återkomma till! Naturligtvis blev Olof omedelbart invald i styrelsen, där han sedan satt i de tre perioder som då var de maximala enligt stadgarna. Efter flera år som revisor blev sedan Olof återinvald i styrelsen - och satt naturligtvis maxperioden en gång till. Men nu lär det vara slut, Olof har ju blivit "urgammal"!

Denne sanne humanist, eller är han en - hybrid? Utbildade sig först till yrkesmilitär och hade han valt att stanna där, hade han förmodligen slutat i den högsta försvarsledningen. Men särskilt praktiskt lagd tror jag egentligen inte han är, även om han försöker få mig att tro det och visar hur han kan sätta ihop och serva exklusiva cyklar från

USA. Cykla kan han däremot! Så in i bägen! Men tror ni han upplever något av det Halland han genomkorsar på cykel sommartid - knappast något?! Där har t.o.m jag en möjlighet att bidra med kunskap och information.

När det gäller all annan sport är han dock fullkomligt renons. För att inte säga helt ointresserad, i synnerhet när det kommer till fotboll. Stackar 'n.

Ja, bollsinne har han inte. Men dansa kan han! Under ett skede i livet fick Olof för sig att lära sig dansa - och då stannade det inte vid några enstaka dansturer utan då blev det naturligtvis hela registret, utom möjligen mazurka! Olof blev en Uppsalas danskavaljer, en Upplands Fred Astaire! Det är det nog inte många i våra kretsar som vet om! Inom NKF har Olof haft många roller; styrelseledamot, kassör, delansvarig redaktör för Lommen och andra skrifter, det senare ihop med livspartnern Lea. Olof har inte varit rädd för att ta på sig arbete och ansvar, tvärtom. Och gärna fokuserat på framtid och visioner.

De som deltagit på NKF:s årsmöten de senaste decennierna har fått ta del av Olofs begåvade deltagande i olika samtal och "seminarier" om landskapet - och t.o.m klimatet. Samt andlöst fått lyssna till kassören Olofs genomgångar av förbundets ekonomi, vilken han skött med bravur - som allt annat! Som tex att också vara generös värd för styrelsens möten i fritidshuset i Steninge på den halländska kusten och med Leas benägna hjälp lekamligen utfordrat oss i pauserna på långa, långa styrelsemöten... Till slut; som ni kan ana har Olof under denna gemensamma, snart fyrtioåriga resa, blivit mig en mycket nära och kär vän. Det är jag mycket tacksam för.

Steingjerder

Fegate på Rygnestad i Valle Kommune. Foto: Lisbeth S. Kismul

Det var steingjerda
som batt verden
saman

strake band frå elva
til fjellet
varme å sitje på
i sommarkvelden

steinene kila inn
mot kvarandre
med uendeleg tolmod:
tid og nevar

slåtteteigane tett inn til gjerdet
fullmogne og klare for ljåen
tykk eng mot stein:
slik fekk vi først sjå
at det er mogeleg
å forandre verden

dei gamle slo kvart einaste strå
og raka vel etter seg

etterpå kvilte dei
stудde seg mot steinen
som ryggen til ein gamal ven

ennå er dei der
over steinlinjene i landskapet
hender
usynlege i lufta
som vengeslag
om du vågar nærme deg

dette er slitets steinar
dette er historiens skrift

Pål-Helge Haugen

Steingjerdenes historie og fremtid

Tekst og bilder: Lisbeth Svendsen Kismul

I alle tider har rydding av nytt landbruksareal vært et arbeid med stein. For rydningsarbeid og nydyrking er stein et problem, men som byggematerialet er stein en god ressurs. Steinen ble brukt til gjerder og til deler av bygninger. Det som ble til overs ble kastet i røyser som ble lagt på uproduktive arealer. De eldste steingjerdene vi kjenner til er helt tilbake fra eldre jernalder (ca. 500 f.Kr. – 600 e.Kr.) Disse er klart knytta til jordbruk. Gårdsstutturene har endret seg en del opp gjennom historien og med den funksjonene til steingjerdene.

Allerede før Svartedauen startet oppbyggingen av en struktur med flere gårder samlet i felles tun. Det ga større sammenhengende innmarksområder og en klar grense mot utmarka. I grensa mellom utmark og innmark ble det laget solide steingjerder. Dette ble kalt «utgard» eller «bøgard». Dette er som oftest de eldste gjerdene vi finner i landskapet i dag.

I 1857 ble det vedtatt en ny lov om utskifting. Da ble små åkerlapper og andre teiger slått sammen til større enheter og skiftet ut mellom bøndene. Bygningene ble flyttet ut og hver gård fikk sitt eget tun. Dette førte til nye gjerder mellom naboer som eiendomsgrense. De fleste gjerdene vi ser i dag er resultat av denne jordreformen. Gjerdene ble satt opp for å beskytte dyrka mark mot beitedyr. Det ble gjerdet mot beiteområdene og langs vegen dyra fulgte fra fjøset til beite (fegate).

Hvordan gjerdene ble bygd varierer med hvordan stein som var og hvor mye stein som var tilgjengelig. Runde stein krever annen byggeteknikk en flat eller kantete stein. Svært mange av de opprinnelige steingjerdene er i dag borte. Mange kom i vegen for mer maskinell drift og noen ble borte fordi man hadde bruk for stein til andre formål.

Steingjerde i grensa mellom fulldyrka mark og beite på Flateland i Valle kommune i Agder

Steingjerde langs den gamle fjellveien på Rygnestad i Valle kommune i Agder

De fleste av gjerdene som fortsatt står, har ingen formell fredning, men blir sett på som viktige elementer i landbrukets kulturlandskap. Det er bare kulturminner fra før 1537 og samiske kulturminner eldre enn 100 år som er automatisk fredet. Kulturminner kan dessuten fredes uavhengig av alder av vernemyndighetene som enkeltvedtak. Mange av gjerdene har fortsatt en funksjon som stengsel for dyr og mennesker og styrer hvordan landskapet brukes.

Steingjerder er solide og varige, men har behov for vedlikehold og i mange tilfeller restaurering. Kunnskapen om slikt arbeid er i ferd med å forsvinne så det er viktig at de som fortsatt kan dette arbeidet bringer det videre. I Norge har vi tilskuddsordninger som gjør arbeidet med slikt vedlikehold mulig. Tilskuddet kan søkes av aktive bønder og det kan gis opp til 70%.

Lisbeth Svendsen Kismul.

Sivilagronom, jordfag NMBU 1978, har bl.a. arbeidet med kulturlandskap og miljøspørsmål hos fylkesmannen i Aust-Agder siden 1991.

Bevaring av steinmurer

Bønder som mottar statlig produksjonstilskudd til jordbruksdriften, må oppfylle noen miljøkrav. Blant annet kan man risikere å miste tilskuddet dersom man fjerner steingjerder og gamle rydningsrøyser. Kommunen kan likevel godkjenne inngrep hvis det gir store driftsmessige fordeler, for eksempel om man vil slå sammen små jordstykker. Produksjonstilskuddet er en meget stor del av jordbruksinntekten, og trusselen om å bli fratatt tilskudd er derfor et sterkt virkemiddel mot uheldige inngrep i kulturlandskapet. Man kan også søke om tilskudd til spesielle miljøtiltak i jordbruket (SMIL-ordningen) for å reparere eller rekonstruere steingjerder. Enkelte fylker gir også årlige «regionale miljøtilskudd» til å rydde/vedlikeholde steingjerdene.

Steingjerder på Ribe i Grimstad kommune

Tekst og bilder: Lisbeth Svendsen Kismul

I Agder finner vi store mengder steingjerder i kulturlandskapet. De forteller om mye slit for å få jord som kan slås eller pløyes. Gjerdene er nok for en stor del bygd av bøndene som eide jorda. Noen var gode til å sette opp gjerder og andre hadde nok ikke samme handlaget. På en tur i det gamle kulturlandskapet i Grimstad kommune kom vi plutselig over usedvanlig flotte gjerder. De var snorrette og stod helt upåvirket av tidens tann. Vi tok kontakt med gårdbrukeren, Hans Abraham Ribe, som eier gården Ribe. Han forteller at dette er «svenskearbeid».

Fra begynnelsen av 1800-tallet og fram til 1900-tallet var skipsbygging og skipsfart svært viktige næringsveier på Sørlandskysten. Mange bønder fra de største gårdene i området oppgir at de også er skipsredere. Det kom av at de leverte tømmer til skutebygging og fikk oppgjør i form av skuteparter. Dette kunne være en lønnsom investering. Overskuddet fra skipsfarten ble satt inn i romslige våningshus og uthus på gårdene og påkostede utearealer. Der mennene arbeidet med skipsbygging eller skipsfart, var det kvinnene som drev gårdene.

I Fjære bygdebok, Håbbestad krets skriver Anne Tone Aaneby: «Gården Ribe er et typisk eksempel på dette. Kilder fra hele 1800-tallet viser en gård der mannfolka er engasjert i skipsfart, som skipsbyggmestere med egen verv, skipper og partsredere. Verven og skutene krevde mannfolkas arbeidskraft i sommerhalvåret, og gården var overlatt til kvinnestyring. Men overskuddet i skipsfarten ga også kvinnene mulighet til å trekke inn reservearbeidskraft og onnehjelp. På slutten av 1800-tallet var det gjerne folk

fra innlandsbygdene i Vest-Agder og svensker som søkte arbeid i Grimstadtraktene.....Et resultat av svenskens arbeidet kan vi ennå se på Ribe med de enorme steingjerdene som står som et minne om overskudd i skipsfarten og en reservearbeidskraft som ble henta inn utenfra»

De fleste av svenskene kom fra Bohuslen. Mange av dem var spesialister på steinarbeid. I utmarka på Ribe har svenskene satt varige spor etter seg. Her ligger det flere kilometer med steingjerder som bærer tydelig preg av å være utført av spesialister. Det er solide byggverk som ligger like støtt som da de ble bygd for over 100 år siden. De har tjent sin hensikt, nemlig å gjerde ute beitedyra fra innmarka. Steingjerdene er dessuten vakre og vitner om sans for proporsjoner og kunnskap om steinarbeid.

Hans Ribe eier eiendommen Ribe. Han gjør et fantastisk arbeid med vedlikehold i det flott kulturlandskapet.

Gjenreisning av steingjerder i kulturlandskapet Skallan – Rå

Tekst: Marit Chruickshank og Cathrine Amundsen

Kvæfjord er i dag kjent for sine gode poteter, jordbær, bringebær og Kvæfjordkaka. I 2017 ble området fra Ytre Gåra til Rå utpekt som Utvalgt kulturlandskap i jordbruket.

Området fra Gåra til Rå inngår i et større, helhetlig kulturlandskap langs fjorden, som i stor grad har samme bevarte gårdsstruktur som på 1800-tallet, samtidig som det fremdeles er aktiv drift her. Kulturlandskapet har både steingjerder, vorrer, bygninger og arkeologiske kulturminner. Området er en rik kilde til den tidligste landbrukshistorien i landsdelen og viser kontinuitet og rikdom langt tilbake i tid. Det er etablert en kultursti gjennom området.

Høsten 2019 ble det arrangert et praktisk og teoretisk kurs i tørrmuring, der flere av de karakteristiske steingjerdene ble istandsatt. Steingjerder markerte og markerer fortsatt tydelige skiller mellom eiendomsgrensene.

Et gammelt kulturlandskap

Fra Vikelandselva til Råelva ligger de fire gamle gårdene Indre Gåra, Ytre Gåra, Strand og Rå som perler på en snor. De gamle gårdene vokste frem ved elvene Gåraelva, Strandelva og Råelva. Første gang gårdene er nevnt i skriftlige kilder er like etter 1350. Alle disse gårdene ligger imidlertid på gårdshauger som trolig kan spores tilbake til jernalder. Etter hvert ble gårdene delt opp i flere bruk og på 1800-tallet flyttet de forskjellige brukene ut fra hovedgårdene og det landskapet vi kjenner i dag ble skapt, med eiendommer som strekker seg fra fjord til fjell.

Gårdstunene fra Skallan til Rå ligger på rekke langs hovedvegen som går gjennom området. Gårdene ligger på en flat strandterrasse som er dannet av havet og landstig-

ningen etter siste istid. På begge sider av denne terrassen er det slake ller. På oversiden av bebyggelsen er det en mosaikk av beitemarker og mindre slåttemarker omkranset av steingjerder. I grensen mellom inn- og utmark ligger sommerfjøsene og det er flere store, oppmurte rydningsrøyser. På nedsiden av bebyggelsen er det store oppdyrkede marker som strekker seg fra riksvegen ned til fjæra med naust og støer.

I tillegg til at Kvæfjord har de eldste dyrkingssporene vi kjenner til i Troms, er det også funnet en rekke praktgjenstander som tyder på rikdom i bygdene langt tilbake i tid. Overfor gårdsbebyggelsen i Skallan-Rå vitner flere store gravrøyser fra jernalder om storhetstid.

Øverst: Vakker høstdag over kulturlandskapet Skallan-Rå med Kveøya i vest. Foto: Robert Nygård

Under: Sommerfjøsene på Klemma. Foto: Kvæfjord kommune

Tidlig jordbruk

Kveøya ligger på andre siden av sundet for Skallan-Rå. Gjennom store arkeologiske utgravinger i landbruksområdene her, fikk en i 2008-2009 ny kunnskap om tidlig jordbruksbosetting i Troms. De tidligste, noe usikre, dyrkingssporene her, er fra yngre steinalder (2463-2307 f.Kr.). Pollenanalysene fra dyrkingsslagene viser at området ved midten av bronsealderen har vært bevest med åpen bjørkeskog, med en rik undervegetasjon der beite kan ha funnet sted. Senere i perioden ser det ut til at åpen mark dominerer over skog og en antar at det har vært drevet en form for svedjebruk. I førromersk jernalder ble jordbruket flere steder i Troms, også i Kvæfjord, intensivert med betydelig jordbearbeiding og det ble mer vanlig med beitedyr. Pollenanalyser viser at det ble dyrket flere typer korn, både bygg og emmerhvete (Arntzen 2013). Vi antar at forholdene kan ha vært de samme i dagens UKL-område fra Skallan til Rå, men det er per i dag ikke gjort arkeologiske undersøkelser her. I dag er Kvæfjord ett av de beste jordbruksområdene i Troms. Klimaet er godt med milde vintre og tidlig vår, og jorda er fruktbar og grøderik.

Området i fjæra

Fiskerbonden er et begrep vi finner langs hele kysten. Fisket var for de fleste like viktig som jordbruket. I fiskesesongene dro menn og sønner på fiske, blant annet til Lofoten, mens kvinnene var hjemme og gjorde alt gårdsarbeidet. Alle gårdsbrukene i Skallan-Rå hadde naust og

Steinkai tilhørende Åse Størkersen, Skallan-Rå. Foto: Haakon Aase.

støer. I dag står de fleste ubrukte, det samme med de forseggjorte steinkaiene som naturen er i ferd med å ta tilbake. Området langs fjæra er noen steder endret ved at jordmasser og stein er fylt ut i sjøen, men til tross for dette er det meste av fjæra bevart. Det er registrert 20 naust, 19 støer, 12 steinkaier, to slipper og 26 vorrer langs fjæra fra Ytre Gåra til Rå. Fra gammelt av var kvæfjærdingene kjent for sine forseggjorte vorrer.

Skjøtsel av kulturlandskapet

Status som utvalgt kulturlandskap har gitt grunneierne ny interesse for å skjøtte kulturlandskapet, rydde frem gammel beitemark, reparere bygninger og steingjerder,

I arbeid med steingjerder under tørrmuringskurset oktober 2019. Foto: Marit Chruickshank

Ferdigstilte steingjerder etter tørrmuringskurset oktober 2019. Foto: Marit Chruickshank

samt å ta i bruk fjæra og sette i stand naust, støer og steinkaier. Tiltakene finansieres som et spleiselag av privat egninnsats og offentlige midler. To av steinkaiene skal settes i stand våren 2020. Grunneierne står for organisering og planlegging av arbeidet og tradisjonshandverker og murer Haakon Aase og Berit Bruvik skal veilede et lokalt entreprenørfirma undervegs i arbeidet for å sikre at kaiene settes i stand etter antikvariske prinsipper. I grensen mellom innmark og utmark ligger det i dag ti sommerfjøs. Flere av disse er satt i stand og det pågår kontinuerlig arbeid med å sette i stand flere av disse enkle, men flotte bygningene. Noen av eierne har idéer om å ta sommerfjøsene i bruk som eksotiske overnattingssteder for turister. Andre igjen drømmer om sommerfjøs for økologiske melkekyr.

Kurs i tørrmuring som skjøtselstiltak

Flere av de gamle fine steingjerdene er i dag i forfall. En viktig del av skjøtselen innenfor det utvalgte kulturlandskapet er å ta vare på og sette i stand disse. Kunnskapen om tørrmuring og vedlikehold av steingjerder og andre gråsteinsmurer, er de nå på få hender. Det var derfor ønskelig fra både grunneiere og forvaltningen at det skulle gjøres en innsats for å hente opp igjen kunnskapen om tørrsteinsmuring.

I oktober 2019 ble det arrangert et fire dagers kurs i tørrmuring. Instruktør var Haakon Aase fra Frekhaug i Hordaland. På kurset deltok grunneiere, handverkere, byråkrater og andre kulturvernentusiaster.

Første dag av kurset var satt av til teori og læring om prinsippene for tørrmuring, om tverrband, forband, band-

tjuver og kinning. De øvrige dagene var satt av til praktisk arbeid. Arbeidet pågikk i et område ved Kanan, hvor det er steingjerder langs ei fegate som leder inn til et stort sommerfjøs og rundt slåttemarkene som nå benyttes til beite.

Deler av steingjerdene og fegaten fremstod ved oppstart mer som steinrøyser enn forseggjorte murer. Det ble gjort ei vurdering av gjerdene før de nedraste delene ble demontert og murt opp igjen. Deltakerne lærte prinsipper for kistemurer, hvordan velge riktig stein, hvordan sikre at muren binder både langsetter og på tvers og hvordan lage fin, stødig avslutning på muren, såkalt kinning. Omtrent 60 meter med steingjerde ble satt i stand i løpet av kursdagene.

Sjeldne beitemarkssopper funnet i Skallan-Rå utvalgte kulturlandskap

To av artene funnet i Skallan-Rå, lillabrun rødspore (*Entoloma porphyrophaeum*) (VU) og rødne luttvokssopp (*Entoloma ingrata*) (VU) er sårbare i den norske rødlista, og sistnevnte er også på den globale rødlista (Norsk Rødliste 2015). Fire av de registrerte beitemarkssoppene er nær trua i den norske rødlista; svartblå rødspore (*Entoloma chalybeum*) (NT), semsket rødspore (*Entoloma jubatum*) (NT), lillagrå rødspore (*Entoloma griseocyaeum*) (NT) og luttvokssopp (*Hygrocybe nitrata*) (NT).

Kulturbetinga naturtyper – slåttemark, naturbeitemark og beitemyr

En kartlegging av beitemarksopp ble seinsommeren 2017 gjennomført av Miljøfaglig utredning AS. Funne av beitemarksopp i området var utvetydige indikatorer på ugjødset naturbeitemark i langvarig hevd (Miljøfaglig utredning 2018). Funn som ble nevnt var kjeglevokssopp, skjør vokssopp, papegøevokssopp, engvokssopp, beiterødspore og skarlagenvokssopp. Noen av de tidligere kartlagte naturbeitemarkene (Gaarder et al. 2002), var mye gjengrodd av einer og delvis plantet til med gran. For å få mer eksakt kunnskap om de biologiske verdiene i området, og tilrettelegge for god skjøtsel, ble det gjennomført en ny kartlegging sesongen 2018, med utarbeiding av skjøtelsesplaner. Det ble avgrenset 15 kulturbetingede naturtypeområder, hvorav 12 var naturbeitemarker, 2 var slåttemarker og en var beitemyr. På flere av områdene ble det gjort funn av rødlistearter og arter med ny nordgrense, i hovedsak innen gruppa beitemarksopp. Artslista består av 83 arter, innen gruppene gress, urter og beitemarksopp. Trær og vier er ikke inkludert. Samme sesong ble området kartlagt med NIN-metoden gjennom ei større kartlegging som favnet hele Kvæfjordhalvøya (Natur i Norge, NIN 2018). Resultatene fra denne skilte seg fra den første ved at det ikke ble funnet rødlistearter, men flere av områdene ble derimot funnet å være verdifulle slåtteeenger og seminaturlig mark med beitepreg. Flere av disse med høy eller svært høy kvalitet (Ecofact 2018).

Sjeldne beitemarksopper

Beitemarksoppene er gressmarksopp som er knyttet til gamle beite- og slåttemarker med lav jordbearbeidingsgrad, langvarig hevd og lav gjødslingsintensitet.

De finnes særlig i gamle, tradisjonelt drevne kultur-

De mest interessante funnene fra insektundersøkelsen i 2019 (Biofokus 2020):

- Engveiveps (*Arachnospila anceps*) var funnet én gang før i Troms, mens vepsen flekkvedgraver (*Ectemnius lapidarius*) ikke er funnet nord for Nordland tidligere
- Sommerfuglen kobberfly (*Chersotis cuprea*), stankelbeinmyggen *Nephrotoma cornicina* og en støvlus av slekten av *Philatarusus* var heller ikke funnet i Troms eller Finnmark før
- Flere nye funn for ytre Troms ble også gjort: *Ectemnius lapidarius* (nettvinge), *Tipula vernalis* (tovinge) og støvlusene *Mesopsocus helveticus* og *Valenzuela burmeisteri*.

Bakkesøte (*Gentianella campestris*), Størkaråsen sør. Foto: P. Alvereng

landskap med ekstensiv drift og kan derfor fortelle oss mye om jordbrukshistorien i et kulturlandskap. Mange er følsomme for gjødsling og jordbearbeiding. I tillegg er $\frac{3}{4}$ av alle beitemarksopper i Norge på den norske rødlista, og mange er også internasjonalt sjeldne. Vi har dermed et spesielt forvaltningsansvar for artene.

Karplantefloraen

Det ble registrert én rødlisteart innen karplantene, og det var bakkesøte (*Gentianella campestris*). På en lokalitet opptrådte den i stort antall, og ble anslått til ca. 100 individer (Størkaråsen sør). Andre karakteristiske arter var marinøkkel, gjeldkarve, småengkall, gulaks, blåkoll, dunhavre, jonsok-koll, tepperot, flekkmure, snøsildre, bustnype, finnskjegg, hvitmaure, engfiol, føllblom, fjelltjæreblom, lodnerubloom og kattedot. En relativt sjelden art i nord som har nordgrense i Tromsø, er gullstjerna (*Gagea lutea*). Den ble ikke gjenfunnet av kartleggerne i 2018, men er godt kjent fra området tidligere og er en tidlig vårblomst som gjerne blomstrer allerede i mai (B. Welde og K. Fredriksen, pers. medd.).

Insekter med ny nordgrense

Sesongen 2019 ble det gjennomført en insektkartlegging med malaisefelle satt ut i Størkaråsen naturbeite-/slåttemark. Det er knyttet nye spennende funn til kartlegginga. Over 60 ulike arter ble registrert. Det var ingen rødlistearter, men flere var nye for regionen og ikke tidligere funnet så langt nord.

De mest interessante funnene er innenfor gruppene veps, sommerfugler, nettvinger, støvlus og tovinger (Biofokus 2020). Fellen ble satt ut seint i sesongen, og en ny

kartlegging fra mai til september, vil kunne gi et større bilde av insektmangfoldet knyttet til kulturlandskap i nord. I tillegg planlegges også kartlegging av fugl og leveområder for disse. Allerede i dag vet vi at Skallan-Rå er hekkeplass for mange sjeldne fuglearter knyttet til kulturlandskapet, da bl.a. vipe, gulspurv, fiskemåker og storspove hekker her (pers. obs., artskart).

Skjøtsel av naturbeite- og slåttemark

Det er utarbeidet skjøtelsesplaner for 2 slåttemark og 5 naturbeitemarker. I tillegg til dette skjottes også et par andre slåttemark og på flere av beitemarkene har det blitt ryddet einer og kratt, både langs gamle kjerreveier, steingjerder og ellers i kulturlandskapet.

Maurgullbasse ble funnet i Størkaråsen (illustrasjonsfoto). Foto: Ole J Lønnve

Med høysvans på slåttemark. Foto: Svein Robert Guttormsen

Her ser vi malaisefelle som ble satt opp i Størkaråsen for å fange insekter. Foto: Pål Alvereng

Kilder

- Alvereng P og G Gaarder. 2019. Naturtyper i utvalgt kulturlandskap Skallan-Rå i Kvæfjord kommune. Miljøfaglig Utredning rapport 2019-16, ISBN 978-82-8138-968-7.
- Amundsen C. 2018. Nytt fra Skallan-Rå. Innlegg i Nyhetsbrev UKL desember 2018.
- Arntzen J. 2013. Jordbruksbosetting i bronsealder og førromersk jernalder på Kveøya i Nord-Norge. UBAS skrifter nr 7 – 2013.
- Artsdatabanken. 2015. Norsk rødliste for arter.
- Chruickshank M. 2019. Skallan-Rå, Troms og Finnmark: En innsats for steingjerdene – kurs i tørrmuring. Innlegg i Nyhetsbrev UKL desember 2019.
- Ecofact 2018. NIN-kartlegging 2018 i Naturbasen. Miljødirektoratet.
- Heide M. Mellom fjord og fjell. Kulturlandskap Skallan-Rå, Kvæfjord. Fotefar mot nord.
- Lønnve, OJ og P Alvereng. 2020. Insektmangfoldet ved Skallan-Rå i Kvæfjord; foreløpige resultater. BioFokus-notat 2020-3.
- Steinsvaag, KMF og P Alvereng. 2018. Beitemarksopp i UKL Skallan – Rå og Skárfvággi / Skardalen. Kartlegging av verdifulle naturtyper i 2017. Miljøfaglig Utredning rapport 2018-17, ISBN 978-82-8128-924-3.

Marit Chruickshank. Arkeolog og rådgiver ved kulturminneforvaltningen i Troms og Finnmark fylkeskommune. Til hennes ansvarsområde ligger skjøtsel og tilrettelegging av kulturminner og kulturmiljø. Medlem i den regionale referansegruppa for utvalgte kulturlandskap.

Cathrine Amundsen. Naturforvalter og seniorrådgiver hos Fylkesmannen i Troms og Finnmark, med ansvar for oppgaver knyttet til kulturlandskap i jordbruket og naturmangfold. Nestleder i Nordnorsk Botanisk Forening. Koordinator for den regionale referansegruppa for utvalgte kulturlandskap.

Stenmuren – ett tusenårigt hantverk

Tekst : Ann-Charlott Hajdu-Rafis

Bohuslänsk gårdsgård. Foto: Ann-Charlott Hajdu-Rafis, Länsstyrelsen i Västra Götalands län

Under mer än 5000 år har människan format och påverkat landskapet genom jordbruk. Idag kan vi läsa landskapet genom spåren av byar, stenmurar, odlingsrösen, diken, åkerholmar och fornlämningar. Hägnader av sten har förstås en lång historia, men många av de stenmurar som vi ser idag byggdes efter de stora jordbruksskiftena på 1700- och 1800-talet. Ibland utgör de också en sista rest från ett 2000-årigt sätt att indela odlingslandskapet i inägor och utmarker med fågatan som förenande länk.

Människan har i alla tider haft behov av stängsel eller murar med olika syften och material. Vi har haft dem i huvudsak för skydd och som gräns- eller revirmarkering. Som skydd kunde stängslet utestänga vilda djur eller andra fiender. De kunde också hålla ute eller inne tamboskapen. De markerar bondens ägor i åker och äng eller våra fastighetsgränser.

Stensträngar är de äldsta arkeologiskt kända hägnaderna i Sverige och de är från järnåldern. Då började man troligen dela in landskapet i inägomark och utmark. Tomten med byggnader, åker och äng inhägnades och utgjorde tillsammans inägorna. Via en fågata leddes djuren från gården/byn ut mot skogen för att beta på det som den gemensamma utmarken. Stenmurarna som utgjorde inägogränsen följde terrängen och omgärdade byn. På gamla kartor från 1600-talet och framåt kan vi se hur markerna då såg ut.

Stängsla in, en tidskrävande tusenårig syssla

Underhållet var en skyldighet som fanns inskriven i många medeltida landskapslagar. I Västgötalagen, från 1200-talet, sammanfattas byalagets rätt: ”Det är grindar, gårdesgårdar och broar, kreatur i annans inhägnad, bärgande av hö och säd på annans mark. Plöjning in på annans mark, brytande av råmärken, intagande av annans

Restaurerad dubbelmur. Foto: Karin Hante, Länsstyrelsen i Västra Götalands län

*Stenmursvägen i Klerhult. Två generationer Johannsson som restaurerat stenmuren. Muren är mellan en och tre meter hög och fem meter bred. Den användes under 1800-talet som väg för både människor och djur förbi ett fuktigt markparti.
Foto: Ann-Charlott Hajdu-Rafis*

kreatur på sin åker”, som byalaget hade att bestämma om. Citatet visar att hägnader och djur som tagit sig genom hägnader var en viktig fråga.

Den viktigaste byalagsstämman hölls runt maj i samband med att hägnaderna kontrollerades inför vårbruk och utsläpp av kreaturen. Gärdesgården var gemensam runt byns ägor och uppdelad i avsnitt som varje gårdsägare i byn svarade enskilt för. Varje bonde ansvarade också för gärdesgårdarnas underhåll i åker och äng. Arbetet med hägnaderna var den mest tidskrävande gemensamma sysslan inom bysamfälligheten.

Stenmurslandskapet skapas på 1700-talet

Från järnåldern och ända fram till början av 1900-talet utgjorde materialet i stängsel och hägnader av sten, jord, torv, tång, trä eller en kombination av dessa material. Vanligast i landet var trögärdesgårdar. I Bohuslän fanns sannolikt enkla stengärdesgårdar redan under medeltiden eftersom trä inte alltid fanns i tillräckliga mängder.

När nyodlingen tog fart under 1700-talet, blev inhägningen allt mer betungande. Man tog allt mer hägnadsvirke från skogen och myndigheterna ansåg att skogen var hotad. År 1725 slogs fast att skogen skulle skyddas ”til efterkommandernes och Rikets nytta”. Nu skulle hägnaderna byggas av sten istället.

Myndigheterna framhöll också att stenröjning av åkrarna och byggandet av stenmurar var en förutsättning för att få större odlingsytor och bättre brukningsmetoder. Först 1857 infördes en ny lag som innebar att betesmarkerna inhägnades istället för åker och äng, vilket innebar stora

Biotopskyddet

Många småbiotoper som stenmurar är biotopskyddade i Sverige för att de är viktiga för många arter i odlingslandskapet. Biotopskyddet innebär att småbiotoperna inte får skadas i jordbrukslandskapet. Följande sju biotoptyper är skyddade i hela landet: allé, källa med omgivande våtmark, odlingsröse, pilevall, småvatten och våtmark, stenmur och åkerholme. Småbiotoper är viktiga miljöer för odlingslandskapets växter och djur. På stenmurens solvarma stenar trivs ormar och ödlor. Småbiotoper är också viktiga för att arter ska kunna sprida sig och förflytta sig i landskapet.

Jordbruket genomgick under 1900-talet en omfattande rationalisering som gjorde att många småbiotoper försvann. Tyvärr fortsätter miljöerna försvinna än idag och detta påverkar i sin tur de arter som hör hemma i dessa miljöer. Biotopskyddsbestämmelserna infördes i Miljöbalken år 1994, bland annat som en motvikt mot denna rationalisering.

Riksdagen beslutade 1999 att det skulle finnas femton nationella miljökvalitetsmål för Sverige, 2005 antogs ett sextonde miljökvalitetsmål om biologisk mångfald. De 16 miljökvalitetsmål och ett generationsmål, ska leda vår strävan att nå en ekologiskt hållbar utveckling. Bevarandet av småbiotoper och kulturbärande landskapselement är två viktiga delar i miljömålet ”Ett rikt odlingslandskap”.

lätnader för bönderna i de stora sädesproducerande slättbygderna.

Olika typer

Enkelmuren anses som en av de äldsta formerna av stenmurar. Muren är upplagd av en enkel rad av stenar på varandra. I botten kan det ligga dubbla stenrader. För att binda ska stenarna helst ligga över skarv, ett förband. Denna teknik låser ihop muren och gör den mindre känslig för rörelse. Enkelmuren brukade byggas cirka 60 cm bred och höjden brukade vara 1,2–1,5 meter. En del enkelmurade stenmurar kallas halvmurar och de har jord eller sten upplagt mot ena sidan. Eftersom enkelmuren är ranglig ramlar stenarna lätt ned. Tjällossning på våren raserar ofta muren men den är lätt att underhålla, stenarna behöver bara plockas upp.

En dubbelmur byggs med skalmursteknik, det vill säga sidorna är kallmurade av större stenar och mellan dessa läggs sedan mindre stenar. Förr grävdes ett dike till frostfritt djup för att muren inte skulle påverkas av tjällossning. Diket fylldes med stora stenar och på detta lades ”skalet”. Man använde jord, lera, sand och kalkbruk. En skalmur byggs med löpare och bindare. Bindestenarna går rakt genom murkonstruktionen och löparna har sin längsta sida i murens riktning.

Till skalet eller sidorna används de bästa stenarna som ska ha en ligg sida, byggsida och en visesida. Ligg- och byggsidorna ska vara så jämna att stenen kan ligga stadig och en ny sten kan läggas ovanpå. Den finaste sidan, visesidan, ska var jämn och slät och visas utåt så att alla grannar kan se hur duktig man varit på att bygga stenmur.

Den bohuslänska gärdesgården är en form av enkelmur i ett lager från grunden och håller samma bredd. Stenarna läggs centrerat, med sin längst sida tvärs mot murens riktning. Stora stenar läggs i botten och gradvis mindre ju högre man bygger. Gärdesgården behöver inte var tät, det vill säga att stenarna ligger mot varandra hela tiden. Är stenen rund och oregelbunden läggs stenarna i ojämna lager och skapar luckor där nästa sten låses fast. Överst läggs små stenar som lätt rör sig ifall kreatur försöker ta sig över. Det sägs att alla bohuslänska kossor hade blivit lärda att akta sina ben från fallande småstenar från det översta lösa lagret!

Stenmurar ger karaktär åt kulturlandskap och de bidrar också till variationen i odlingslandskapet och är viktiga för den biologiska mångfalden och för kulturarvet. På många gårdar har man i generationer årligen gått över sina stenmurar och lagt upp sten som fallit. Du är kanske en av dem som än idag vårdar kultur- och naturlandskapet med dina händer och betesdjur?

På vandring i stenmurslandskapet. Foto: Karin Persson, Länsstyrelsen i Västra Götalands län

Fulden: Typisk gammelt landskabsfredet østjysk landskab, ved Fulden syd for Aarhus. Det har ligget uændret de sidste 100 år. Mange af stendigerne er nu bevokset med store træer – bl.a. med ege- og asketræer, som i sig selv besidder en stor biodiversitet.

Jord- og stendiger i Danmark - Et af kulturlandskabets linjeformede biotoper med muligheder for flora og fauna

Tekst og bilder (der ikke andet er angitt): Flemming Nielsen

I Danmark har den generelle tendens for landskabsudviklingen fra 1950'erne og frem til i dag været, at de udyrkede elementer, herunder jord- og stendiger har været på retur – i første periode fjernelse af de fysiske strukturer inden de blev beskyttet i 1992, og i anden periode tilbagegang for naturkvaliteten pga. øget negativ påvirkning fra markdriften i landskabet.

Nedenfor fokuserer jeg primært på jord- og stendiger som biotoper og ledelinjer. Historikken og typerne berøres kort. Har man lyst til lidt mere grundigt baggrundsstof, kan det anbefales, at læse ”Vejledning om beskyttede sten- og jorddiger”(1) https://naturstyrelsen.dk/media/232409/dige_vejled.pdf, hvor de forskellige typer af sten- og jorddiger er vist og beskrevet.

Indledning

Jord- og stendiger har været på agendaen i flere perioder, især i forbindelse med 200 året for stavnsbåndets ophævelse i 1788 og de efterfølgende jordbrugsreformer med bl.a. udskiftning af landsbyjorden. De fleste gårde blev flyttet ud fra landsbyen, til den jord de fik tildelt for at kunne dyrke mere effektivt. I den forbindelse skriver en af Nordisk Kulturlandskabsforbundets mangeårige medlem, Svend Thorsen en god og malende beskrivelse i Danmarks Naturfredningsforenings særtryk ”En fremtid for fortiden”(2). Svend Thorsen skriver ”Agerlandets stengærder er en forunderlig blanding af menneskeværk og natur. Små brudstykker af Skandinaviens fjelde. Fragtet og formet af istidens gletchere. Møjsommeligt sammenslæb og sammenføjet af fortidens bønder, for at hegne den dyr-

Over: Forsiden af DN temahæfte om stendiger og levende hegn primo 1990'erne. Foto: Affotografering

Under: Pilehegn ved Knabstrup 1878: Billedet fra Nordvestsjælland, "Pilehegn ved Knabstrup", 1878, af Niels Skovgaard. Billedet fra Nordvestsjælland viser et jorddige med grøfter på begge sider. Diget blev bygget ved, at grave grøfterne og sætte jorden op som dige og beplante det.

kede jord mod græssende dyr. ” Korn for sig og horn for sig”. Lidt efter lidt tog de vilde dyr og planter gærderne i besiddelse. Først kom opportunisterne. De havde let ved at tilpasse sig. Siden fulgte mere krævende arter: Klippedyr og klippeplanter, som fandt en stribe menneskeskabt klippeland midt mellem de dyrkede agre. Indimellem kom strejfgæsterne og vintergæsterne. Her var læ, mad og mange smuthuller. Stengærderne blev efterhånden mere natur end menneskeværk. Men så kom den tid, da haveanlæg, veje og andre former for menneskeværk krævede mange sten. Samtidig kom pigtråden, der effektivt kunne holde kørerne inde. Nu da de fleste stengærder er borte, er det op til os, om de sidste skal bevares. Som kulturminde og oaser for liv”.

Forhistorie og status

Hovedparten af jord- og stendigerne er fra perioden 1780 – 1840, hvor udskiftningen foregik, såvel af brugsfællesskabet i skovene som dyrkningsfællesskabet i landbruget. Udskiftningen af skoven blev obligatorisk med fredskovsforordningen af 1805: Her blev landbrug og skovbrug blev adskilt med adskillige km stengærder til beskyttelse af skovene mod græssende dyr. Baggrunden for dette, var vel, at der var skrevet og talt meget om de negative virkninger på skovens træproduktion af fællesskabet. Danmark manglede egetræ til bygning af erstatningsskibe for de krigsskibe Englændernes ran af flåden i 1807.

”Fællesskabet” i landbruget var også en hæmsko for en øget produktion. F.eks. skulle bystævnet beslutte, hvornår der skulle sås og høstes på de fælles bymarker. Efter ca.

1781 fik bønderne samlet deres jorder fysisk ("udskiftningen" af landbruget, svarende til laga skiftet og storskiftet i Sverige).

I 1794 kom "markfredsordningen", det grundlæggende i den var, at den enkelte gårds jordtilliggende skulle hegnes med lovligt hegn, således, at man kunne holde sine dyr på egen jord. Som lovlige hegn blev jordvolde og stengær-

Dobbelt stengærde med store egetræer og en enkelt hassel (Corylla avelana) Der er høslet eller græsning langs stendiget, så fauna har gode muligheder i zonen langs stendiget. Foto: Flemming Nielsen

de fremhævet. Jordvoldene skulle tilplantes med levende hegn for at betragtes som lovlige. Højden på disse varierede fra 110 cm – 160 cm, højest hvis de ikke var ledsaget af grøfter, som skulle være næsten lige så dybe. Flere steder blev markfreden dog længe opretholdt af hyrder, især i Vestjylland.

De beplantede jorddiger var imidlertid pladskrævende, og det varede ikke længe inden de første protester kom. En følge deraf var, at der i 1817 skete en lempelse til hvad

Dobbelt stengærde, med bregner, laver, mosser og buske, bl.a. slåen (Prunus spinosa) samt et enkelt egetræ. Foto: Flemming Nielsen

der blev betragtet som lovligt hegn. Med en ny hegnslov i 1869 fremgik det, at ethvert hegn, der værnede mod "ikke uvorne" kreaturer var lovligt. Med udgangen af 1800-tallet sluttede etableringsperioden af de levende hegn på jorddiger. Efterhånden kom hegnstråd, bl.a pigtråd og senere elhegn til (3).

Status i idag: Omkring 70% af jord- og stendigerne var allerede i 1980-erne forsvundet. Der er nu omkring 35.000 km tilbage i Danmark. Udover at de giver kulturmiljøet karakter og rummelighed er de også med til at bevare biomangfold i landskabet. De er levesteder for flora, funga og fauna, fungerer som spredningskorridorer samt ledelinjer for mange arter.

Disse funktioner er i særligt i fokus her under biodiversitetskrisen. Siden 1950'erne er der foregået en kraf-

Billedet er fra Skåne, men kunne også have været fra Lolland eller Falster. Jorddiget er oprindeligt beplantet med popler som er stynede og har nu også en udyrket zone på den ene side. Et rigtig fint landskabselement, der giver landskabet karakter samt levesteder for den vilde flora og fauna. Foto: Jan Andersson

tig strukturudvikling i landbruget, som alt andet lige medfører større og større marker uden plads til jord- og stendiger. Ligeledes er afgrødevalget også indskrænket i de seneste 50 år, dette sammenholdt med et stort forbrug af pesticider og kunstgødning, har medført et forarmet landskab med et meget lavt indhold af biomangfold.

En del af jord- og stendigerne lider også under manglende "drift", dvs. manglende nedskæring af træer og buske, især siden 1950'erne, hvor brændekomfurerne blev erstattet af gas og el, og der er ikke længere brug for komfurbrænde. Elektrisk hegn har erstattede pigtråd som erstattede gærdselshegn på diger. I dag er de fleste græssende dyr på stald hele året bortset fra økologiske og dyrene på deltidslandbrugene, heste og får kvæg, samt ungkreaturer. Så digefoden holdes ikke længere vedlige af de græssende dyr.

Selvom de danske jord- og stendiger påvirkes negativt, så besidder de potentielt mange værdifulde funktioner for landskabets dyre- og planteliv. Det var også derfor, at jord- og stendiger i første omgang kom med i Naturbeskyttel-

Asken står på et gammelt ejerlavsdige tæt på min ejendom i Jylland, vinteren 2019 mødte jeg en løkat (Mustela erminea), der sad og iagttog mig, ud fra hulrummet hvor en afbrækket gren har siddet, da jeg kom gående.

Foto: Flemming Nielsen

sesloven, da de via lovgivning blev generelt beskyttede i 1992. Jord- og stendigerne kan betragtes som **stabile** biotoper i agerlandet, med eksistensmulighed for mange plante-, svampe- og dyrearter. Samtidig er de også spredningskorridorer og ledelinjer.

Digernes flora

Træ og busk vegetationen på de ældste jorddiger består ofte af udplantede lokale skovbrynsarter som Engriflet Hvidtjørn (*Crataegus monogyna*), Slåen (*Prunus spinosa*), Hassel (*Corylus avellana*), Rød-El (*Alnus glutinosa*), Vild-Æble (*Malus sylvestris*), Eg, (*Quercus robur*), Ask (*Fraxinus excelsior*), Avnbøg (*Carpinus betulus*), Elm (*Ulmus glabra*) og roser (*Rosa* sp.). Canadisk Poppel (*Populus x canadensis*), der kom til Danmark i 1775 og den meget benyttede Hvid-Pil (*Salix alba*) blev foretrukket til beplantning på jorddiger på Lolland, Falster og

Sydsjælland samt mange steder på Fyn og lidt på Mols. Disse poppel- og pil-arter blev stynet og materialet blev oprindeligt brugt til at sætte forskellige typer af gærde i skellene mellem træerne. I dag er mange af jord- og stendiger bevokset med selvsåede træer og buske, da der oftest ikke er plantet på disse. Desværre er der en del, der som nævnt ikke har været plejet siden 1950'erne, da man anvendte træet til brændekomfuret og der var mange husdyr på markerne, som "græssede" på træer og buske. De sidste 30 – 40 år har Ahorn (*Acer pseudoplatanus*) i nogle områder bredt sig ud på jord- og stendiger, hvor den ofte kraftigt skygger for den øvrige vegetation. Så hvis der i fremtiden ikke foretages en selektiv udtynding/fjernelse af ahorn, vil mange jord- og stendiger lide under den kraftige skygge fra ahorn, med erosion og ensretning af vegetationen som en følge. I Danmark forsvandt de gamle træer af storbladet-elm (*Ulmus glabra*) fra det åbne land, da elmsygen beredte sig i 1980'erne. På en del af jord- og stendigerne står der mange gamle træer, f.eks. Ask og Eg, med en diameter på over 60 cm i brysthøjde. Disse træer er levested for såvel flora som fauna, især når træerne er beskadiget på en eller anden vis, så der er blevet indfaldsveje for svampe og nedbrydningsprocesser går i gang. Der vil opstå hullheder med gode levesteder for svampe, insekter, fugle og mindre pattedyr.

Vegetationen på jord- og stendigerne

De fleste jord- og stengærde er som beskrevet, opbygget af tørv og sten fra gamle land- og skovbrugsområder for 150 – 250 år siden. Den urtevegetation, der oprindeligt var potentiale til, var afhængig af det pågældende områdes jordbund og driftsform, f.eks. magre marker, overdrev (fælles græsningsområde), skov etc. Beliggenheden og driftsformen op til nutiden har selvfølgelig haft stor indflydelse på urtevegetation, da den er afhængig af dette. Det være sig græsning og høslæt, der har fremmet forskellige urter samt laver (likener) og mosser (bryofyter) på stengærde, og den almindelig markdrift, der efterfølgende har udryddet en del af disse urter. Især landbrugets påvirkning efter 1950'erne har sat sine spor i urtevegetationen. De største påvirkninger kommer fra gødsning og sprøjtning med herbicider. Såvel gødning som herbiciderne driver ofte ind over digerne. Ligeledes har markdriften med store traktorer og maskiner også påvirket jord og stendiger, da man kan pløje helt tæt på med en stor 4 furet vendepløj, den er bredere end traktoren, så visse steder pløjes der også af jorddigets fod.

På de jorddiger hvor der er træer og buske (refereres til undersøgelser der er foretaget på flerrækkede løvtræhegn, da jeg ikke har fundet nogle der udelukkende går på Jord- og stendiger) opfanges luftbåren kvælstof fra den luft der passerer gennem løvet. Næringsbelastningen kan være ganske høj. Derved bliver den del af biotopen, der er nærmest marken, ofte domineret af næringsstoffebegunstigede plantearter, fx højt voksende græsser og urter som

Alm, Kvik (*Elymus repens*), Vild Kørvel (*Anthriscus sylvestris*), Stor Nælde (*Urtica dioeca*) Grå Bynke (*Atremsia vulgaris*) og Draphavre (*Arrhenatherum elantius*). Disse arter var også blandt de 10 hyppigste arter i 207 danske hegn, der blev undersøgt i 1980'erne og 1990'erne. En art som Blåhat (*Knautia arvensis*), der tidligere var almindelig i hegn – og dermed givetvis også på jord- og stendiger, blev fundet i mindre end en fjerdedel af de undersøgte hegn. Konkurrencesvage arter som, f.eks. Alm, Kommen (*Carum carvi*), Liden Museurt (*Logfia minima*) m.fl. er blandt de mindst hyppige. Disse arter blev primært fundet i gamle flerrækkede hegn, hvor de formodentlig har holdt stand fra en tidligere mere artsrig flora. Det vil sige, at man fremadrettet bør tage hånd om de brede, gamle hegn, hvor der er noget at bevare. (Naturen I Danmark – Det åbne land) (6).

Faunaen

Faunaen tilknyttet jord- og stendiger er særdeles afhængig af den botaniske kvalitet. De eksisterende jord- og stendiger er et vigtigt led i faunaens udbredelse i agerlandet. Jord- og stendiger udgør fysisk stabile miljøer, kontra det dyrkede agerlands konstante forstyrrelser. Den dyrkede mark har begrænset variation i fødeudvalget, og dermed herbivorer og følgende led i fødekæden.

Jordbearbejdning, sprøjtning, gødskning, vanding og høst fører til konstante katastrofer for fødeudbud, redepladser og skjulesteder. Det gør marken til et vanskeligt/umuligt levested for mange dyr. Hvorimod jord- og stendiger fremtræder som stabile, veldrænede og varme

miljøer med mange flere niches, der kan rumme mange flere arter og individer. Høj artsdiversitet kræver at biotopen har været uforstyrret gennem længere tid. Arterne har her fundet sig tilrette i det stabile miljø. Digerne fungerer som refugier, hvor agerlandets dyr inkl. mange nytteinsekter kan søge tilflugt for de voldsomme miljøændringer på de intensivt udnyttede landbrugsarealer. De er derfor væsentlige for det åbne lands fauna.

De hegn og bevoksede diger har en del til fælles med lysåbne skovbryn, som også er uforstyrrede artsrige biotoper. Mange dyr på gamle og kratagtige diger stammer fra skoven. Derfor er diger med lysåben busk- og vedplantebevoksning vigtige i skovfattede egne, og også som spredningskorridorer og ledelinjer for mange arter.

Insekterne

Især diger med blandede, blomstrende træer og buske samt en artsrig bundvegetation, forekommer en varieret insektfauna, i form af et veludviklet fødenet med herbivorer, prædatorer, nedbrydere, parasitter og symbionter.

Stabile fødeudbud og mikroklima giver ideelle livsbetingelser for mange insekter. Mange insekter vil gerne anvende diger til overvintring (f.eks. nytteinsekterne i marken), som ly i dårligt vejr og som fødedepot i perioder hvor muligheder for fouragering på de omliggende marker er reduceret. Et eksempel er de nektar- og pollensøgende insekter, f.eks. de vilde bier.

Digerne bør indeholde trækplanter for vilde bier, hvor de i perioder, når kulturplanter som kløver og raps ikke blomstre. Det er især vigtigt med træer og buske, som

Dige med bræmme barjord

blomstrer om foråret, f.eks. Pil (*Salix* spp), Slåen (*Prunus spinosa*) og Fugle-Kirsebær (*Prunus avium*).

Der kan opstilles en række krav til jord- og stendiger, for at de opfylder de optimale vilkår for en stor insektdiversitet:

- Mange forskellige plantearter
- En stor del blomstrende arter
- En god udviklet lysåben bundvegetation
- En bufferzone omkring diget, så sprøjtning og gødskning skader så lidt som muligt.

Fugle

De bevoksede jord- og stendiger udgør en vigtig biotop for mange af det danske agerlands fugle. Det gælder både for de fugle, der permanent opholder sig i vedplanterne og bruger dem til fouragering året igennem og som redeplads i yngletiden, og for dem, der benytter dem i kortere tid som rastepads. De fleste, søger føde såvel i diget som på de tilstødende marker. Derfor er digernes vegetation er særlig vigtig i de perioder af året, når afgrøderne er høstet, i sprøjteperioder og i år når afgrøderne omkring hegnet ikke egner sig til fouragering for den specifikke fugleart.

De forskellige fuglearter kræver forskellige redepladser. De vælger efter grentykkelse, grentæthed, bladtæthed, torne, læ, højde af træer, hulrum og fri udsigt. Derfor er der behov for arts- og aldersmæssig samt rumlig variation.

Der kan opstilles en række krav til træ- og buskvegetationens udformning og sammensætning, for at være til gavn for flest mulig fugle:

- Mange forskellige arter med rige muligheder for føde, redeplads og skjul
- En vis andel skal være gamle udgåede træer
- En veludviklet kratzone og bundvegetation
- Jo bredere busk-vegetation, des flere skov- og skovrand-tilknyttede fuglearter vil forekomme
- Rigtig pleje af træer og buske er vigtig. Gradvis stynning og udtynding i meget tætte områder, dvs. undgå total nedskæring af alt på én gang. Undgå sidebeskæring.

Pattedyr

Af pattedyr som benytter jord- og stendiger skal nævnes hare (*Lepus europaeus*), eger (Sciurus vulgaris), rådyr (*Capreolus capreolus*), flagermus (Chiroptera), skovmår (*Martes martes*), ræv (*Vulpes vulpes*), grævling (*Meles meles*), hermelin/lækat (*Mustela erminea*) og brud (*Mustela nivalis*) samt ikke mindst markmus (*Microtus agrestis*), der er vigtige fødeemner for mange øvrige naboer i agerlandet.

For de fleste pattedyr er det vigtigt, at der er en zone med urter og græs omkring diget. Der skal altså kunne trænge lys nok, så de kan udvikles. Ligeledes er det af stor betydning, at der er rigeligt med føde om vinteren som bark, knopper skud og frugter fra f.eks. røn (*Sorbus* spp.), Vild-Æble, Eg, Tjørn og Hassel.

Mange pattedyr benytter diger og hegn som ledelinje ved fouragering. De fjerner sig helst ikke længere, end at de hurtigt kan nå at søge skjul ved forstyrrelser.

Padder og krybdyr.

Også for disse dyr har intensiveringen af landbruget har fortrængt dem til diger og andre restbiotoper. Krybdyrerne (Reptilia) benytter varme pletter men også mulighed for at finde kølighed og fugt. Her skal blot nævnes firben (*Lacerta* sp), stålorm (*Anguis fragilis*) og hugorm (*Vipera berus*). For padderne (Amphibia) vil jord- og stendiger med tilhørende grøft være helt optimale. Flere paddearter anvender dem også til vinterophold.

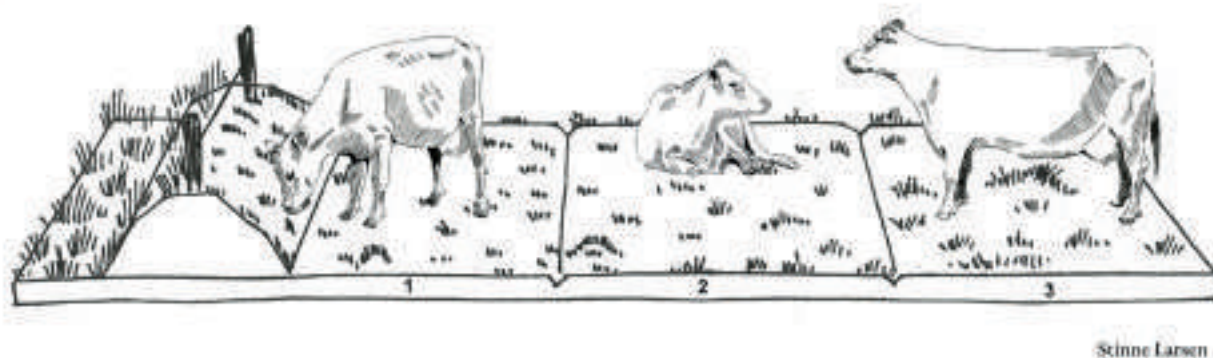
Her ses en naturzone og en barjordstribе langs diget – kan dette blive fremtiden for de kulturhistoriske jord- og stendiger i det danske landskab. Foto: Flemming Nielsen

Jord- og stendigernes omgivelser

Alt peger i retning af et stort behov for etablering af en "beskyttelseszone" omkring digerne. Herbicider giver mangel på vilde planter mellem afgrøderne, så faunaen må fouragere andre steder. En sprøjte- og gødskningsfri beskyttelseszone vil give et føderigt supplement med stor betydning i det ellers så fattige agerland. Ligeledes vil en sådan zone beskytte såvel flora og funga som faunaen på digerne.

Mange diger minder om levende hegn, som jeg har set på undersøgelser af. Effekten af sprøjtefri randzoner langs læhegn og i markflader er velundersøgt i 1980'erne og senere. Ligeledes viser undersøgelser fra slutningen af 80'erne, at såvel antal ynglende fuglearter som antal ynglepar pr. km² er signifikant større på økologiske brug end på såkaldt "konventionelle". En samtidig undersøgelse viste tillige, at der var flere fugle-fødeemner og vilde planter i økologiske kornmarker. Disse data kan desværre ikke ekstrapoleres til i dag, da de fleste økologiske kornmarker dyrkes langt mere intensivt i dag.

I en artikel af Knud Tybirk et al. (4) står: "DMU har i en undersøgelse vist overraskende klare forskelle på især plantelivet i hegn på økologiske og konventionelle bedrif-

Figur 1. Viser forslag til drift/pleje af et jord- eller stendige. Zone 1, ligger permanent med græs og vilde urter og afgræsses kun i de år der er græsning på marken. Zone 2 og 3 indgår i den normale omdrift. Tegning: Stinne Larsen

ter”. Der blev undersøgt 28 hegn på 15 økologiske og 28 hegn på 19 konventionelle bedrifter. Alderen varierede fra 6 til 22 år. Resultaterne af undersøgelserne viser: ”De økologiske hegn er karakteriseret ved at have flere arter fra halvnaturen i agerlandet (eng, mose, overdrev) og flere mos-arter”.

Det er helt klart, at jord- og stendigerne som meget gamle og stabile biotoper er meget vigtige i det åbne landskab og i skovkanter. Andrea Oddershede et al (5) konkluderer i en undersøgelse af biodiversitetseffekter af tiltag for markvildt: ”At man generelt får mest biodiversitet og økologisk rum ved at passe på de eksisterende biotoper. ... Det gælder for eksempel for gamle biotoper... Biotoper med dødt ved, høj diversitet af planter og møg fra græssende dyr er også eksempler på udvidelse af agerlandets økologiske rum, som bidrager til biodiversiteten i landskabet.”

Muligheder for beskyttelseszoner

Pt. giver EU's regler for Grundbetaling og Grøn Støtte ret få muligheder for tiltag som beskyttelseszoner. For 2019 kan følgende ordninger benyttes: ”Kravet om 5% miljøfokusområder” samt ”Bræmmer som miljøfokusområde (MFO)”. Bræmmerne skal være mindst 1 meter bred og højt 20 meter bred.

Der er nye muligheder i vente, da der i forbindelse med den nationale udmøntning, af den ny CAP-ordning, der skal gælde fra 2021-2017 ventes et nyt begreb ”bruttoarealmodel”, der giver mulighed for at etablerer nye ”småbiotoper, på op til 10% af markens areal, og samtidig få støttebeløb for hele marken. (7)

Dette åbner gode muligheder for bræmmer langs jord- og stendiger, især på bedrifter med græsning, jf. figur 1. Der vises en permanent bræmme langs diget, som kun græsses de år der er græsning langs diget. Dvs. bræmmen kan ligge hen i ”vild” tilstand, de år der er andre afgrøder på marken. Derved vil bræmmen ligge uden pesticider og gødning.

Beskyttelsen af jord- og stendiger i Danmark - fra Naturbeskyttelsesloven til Museumsloven.

I forbindelse med 200-året 1988 for Stavnsbåndets ophævelse og udskiftningen fra Fællesskabet, blev der sat fokus på vigtigheden i at beskytte de jord- og stendiger, der stadig kunne vise noget af det gamle landskab. Derfor kom de med som § 4 i den ny Naturbeskyttelseslov ved lovrevisionen i 1992. De fik en generel beskyttelse baggrunden af at ca. 70% af dem var fjernet siden slutningen af 1800-tallet. Denne udvikling kunne være fortsat som en følge af landbrugets strukturændringer mod stadig større bedrifter. Digerne blev betragtet som vigtige elementer i kulturlandskabet, som vidnesbyrd om tidligere tiders arealudnyttelse, ejendomsforhold og administration. Ligeledes fungerede de som levesteder for dyr og planter og bidrog til et afvekslende landskab. Beskyttelsen kom kun til at omfatte de sten- og jordgiver, der var markeret på Kort- og udgave Matrikelstyrelsens kortværk Danmark (1:25.000) i den senest reviderede forud for 1. juli 1992.

Da jord- og stendiger mistede naturbeskyttelsen

I 2001 besluttede regeringen at flytte ansvaret for fortidsminder som gravhøje, sten- og jorddiger fra Miljø- og Energiministeriet til Kulturministeriet. Kulturarvsstyrelsen, der blev oprettet den 1. januar 2002, fik bl.a. ansvaret for at forvalte disse regler. Ressortomlægningen indebærer, at reglerne om fortidsminder og sten- og jorddiger blev overført fra Naturbeskyttelsesloven til Museumsloven. Det skete ved lov nr. 454 af 9. juni 2004 om ændring af lov om naturbeskyttelse, lov om planlægning, lov om vandløb og museumsloven.

Her kom Naturbeskyttelseslovens formålsparagraf om beskyttelse af natur ikke med. I NBL af 1992 Stk. 2 hedder det: ”Loven tilsigter særligt 1) at beskytte naturen med dens bestand af vilde dyr og planter samt deres levesteder og de landskabelige, kulturhistoriske, naturvidenskabelige og undervisningsmæssige værdier” 2) at forbedre, ge-

noprette eller tilvejebringe områder, der er af betydning for vilde dyr og planter og for landskabelige og kulturhistoriske interesser..." (8).

I Museumsloven af 2004 hedder det i formålet Stk. 2. "Loven har endvidere til formål at sikre varetagelse af opgaver, der vedrører sten- og jorddiger og fortidsminder".

Dvs. nu er det kun det fysiske sten- og jorddige, der er beskyttet. Hvorimod Naturbeskyttelsesloven af 1992 også betragtede dem som en del af den generelle biotopbeskyttelse. Det må betragtes som et stor svigt for flora og fauna. Mon det var den stærkt miljøskeptiske regerings bevidste mål?

Konklusion/Anbefaling

De undersøgelser, jeg har gennemgået, viser klart, at der ligger et stort udviklingspotentiale for flora, funga og fauna i det åbne land. Dette i form af biotoper på stabile og gamle, ofte over 200 årige jord- og stendiger. Det potentielle kan og bør beskyttes og sættes i spil, og derved være med til at styrke og fremme biodiversiteten i det åbne land samt beskytte disse synlige kulturhistoriske minder om en så fjern fortid.

1. Etablering af beskyttelseszoner:

Det kræver, at EU-reglerne omkring landbrugsstøtte implementeres på fornuftige og forståelig vis, samt mulighederne for at sætte EU-midlerne til grundbetaling og "grøn" støtte kommer aktivt i spil, målrettes arealer omkring sten- og jorddiger. Sådanne tiltag vil samtidig være med til at sætte fokus på jord- og stendigernes kulturhistorie og give dem bedre beskyttelse og opmærksomhed.

2. Jord og stendiger omfattes af naturbeskyttelse:

Enten bør Museumsloven opdateres vedrørende fortidsminders levende naturarv, eller også bør jord- og stendiger samt de øvrige "jordfastefortidsminder" tilbageføres til Naturbeskyttelsesloven.

3. Store egetræer beskyttes:

Dvs. at ege over 60 cm i diameter i brysthøjde, eller med åbenbare hulheder skal beskyttes mod fældning.

Kilder:

1. Vejledning om beskyttede sten- og jorddiger, Kulturministeriet; Kulturarvsstyrelsen 2009
2. En Fremtid for fortiden. Særtryk fra Danmarks Naturfredningsforening primo 1990'erne.
3. Nielsen P. Chr. "Kompendium til skovhistorie I" KVL 1976
4. Knud Tybirk, Erik Aude, Marianne Bruus Pedersen "Mere natur i økologiske hegn" Vand og Jord. 10. årgang nr. 3. sept. 2003
5. Andrea Oddershede, Thoke Thomas Høye, Tobias Guldbjerg Frøslev, Rasmus Ejernæs "Biodiversitet og økologisk rum i agerlandet. Videnskabelig rapport fra DCE nr. 227, 2017 Aarhus Universitet.
6. Naturen i Danmark "Det åbne land" Gyldendal 2007
7. Landbrugsstyrelsen på Seminar den 4. feb. 2020. Økologisk Landsforening
8. Vejledning om naturbeskyttelsesloven, Miljøministeriet. Skov- og Naturstyrelsen 1993

Andre kilder:

9. Agger Peder og Svend Lyng Jensen "Hegn og skel i Roskilde amt" Forskningsrapport nr. 32" RUC .1982
10. Biologisk mangfoldighed i Danmark- status og strategi 1995, Miljø og Energiministeriet

Flemming Nielsen.

Forstkandidat fra Landbohøjskolen, Københavns Universitet. Aktiv i Friluftsrådet, bl.a. som formand i Kreds Århus Bugt. Arbejdet ved Jordbrugets Uddannelsescenter i Århus, fra 1995 mellemlider og ansvarlig for landbrug, skovbrug og erhvervsakademiet akademi, jordbrugsteknolog. Har privat et husmandssted fra 30-tallet, og forsøger at beskytte landskabets kultur, for eksempel ved at holde dyr på markerne. Leder av Nordisk kulturlandskabsforbund siden 2018.

Lille Valby Enge ved Roskilde fjord - Pleje af stenmur

Tekst og foto: Bjørn Petersen

Sjælland (og Roskilde på Midsjælland) ser måske ikke ud til at være så rigt på stendiger og jorddiger som mange andre steder - fordi frodig vegetation af enten buske og træer, eller brændenælder (*Urtica dioica*), vild kørvel (*Anthriscus sylvestris*), draphavre (*Arrhenatherum elatius*), vild pastinak (*Pastinaca sativa*) og andre næringselskere (spp) skjuler dem.

Miljøstyrelsens kort fra "Arealinformation" kan dog vise at der er mange. Det viser kun de "beskyttede" efter naturbeskyttelsesloven, men næsten alle i det åbne land er det. I byer og landsbyer er der flere ikke-beskyttede.

(Der kan godt være forsvundet nogle (ulovligt) fra felten efter registreringer).

Mange beskyttede danske diger er jorddiger, og ofte ikke ret høje. Det gælder på en måde også det på Lille Valby Enge, for egentlig er det snarest en ca 1-3 m lav jordskrænt, man har beklædt med sten, så den bedre kan holde stand mod vejr, vand og kvæg. Skrænten er ikke helt naturskabt, men delvist opstået i forbindelse med anlæg af den gamle Frederiksborgvej (som i dag er udvidet, og løber en smule østligere).

Stenmuren kaldes tit "Bolund-diget", da mange ikke kender strandengens rigtige navn, men kalder den Bolund - som er navnet på den lille stejle halvø lige vest for engen. Skrænten afgrænser ikke Bolund, men Lille Valby Enge, der fra gammel tid ejes i fællesskab af de 3 gårde i den lille landsby lidt øst for Frederiksborgvej. Selve Lille Valby burde være lidt små-berømt for sit fine velbevarende system af stendiger.

For 10 år siden opdagede jeg tilfældigt at stenmuren var blevet usynlig. Skjult under høj vegetation, som kvæget ikke kunne nå, efter at den gamle pigtråd over skrænten var erstattet af elhegn nær skræntfoden.

Et hold af frivillige ulønnede naturelskere kom flere gange og ryddede vegetation og nedfalden jord. Men uden bidende muler ville muren gro til konstant, så vi overtalte kommunen til at få hegnet flyttet op igen - på den betingelse at vi fjernede den gamle pigtråd. Det gik der faktisk hele 3 arbejdsseancer med - men så kom elhegnet også op over digekronen, så dyrene kunne bide helt nært.

Det er slet ikke hele stenmuren, vi har fået frilagt. Især ville det være godt at rydde krat og træer langs sydskellet, hvor det meste af en smuk usynlig mur med både for- og bagside er helt skjult.

Vi ville også reparere lidt nødtørftigt, og vi havde fondspenge (fra Frk. Alma Caroline Madsens Mindelegat) til

grej, forplejning og evt entreprenør-løn. Desværre blev én lodsejer af en helt anden grund så sur på Danmarks Naturfredningsforening Roskilde (der var med), at han forbød os at yde gratis nødhjælp til landsbyens fælles stendige. Mærkeligt, Måske bliver det muligt i fremtiden.

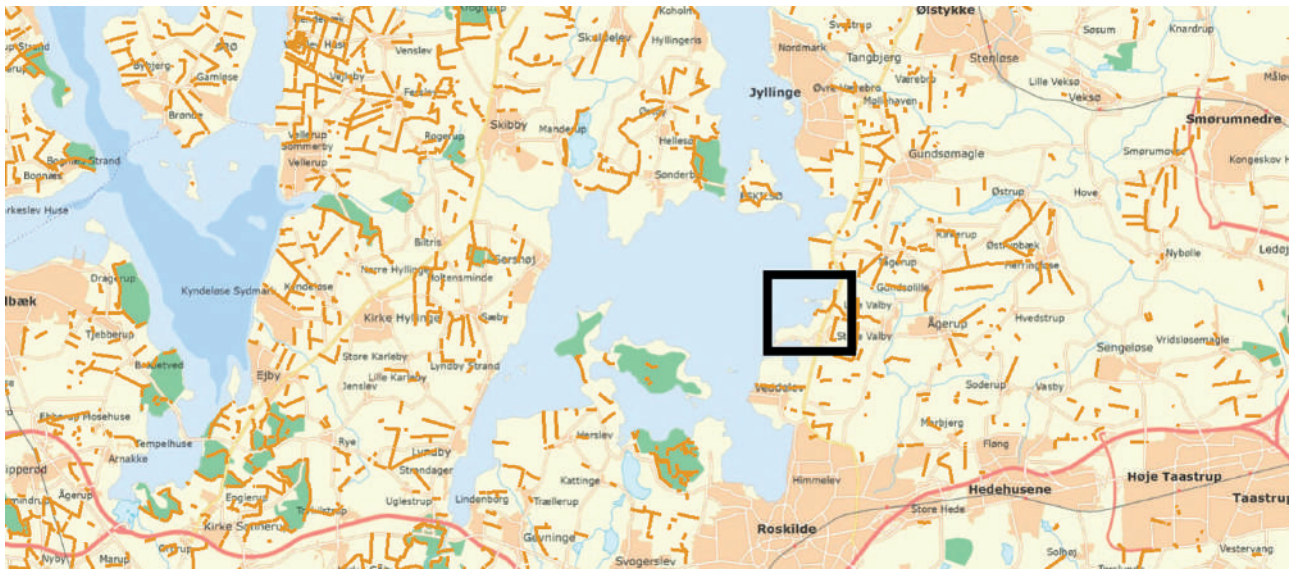
Lille Valby Enge og halvøen Bolund er et af de første steder, hvor rejsende i bil eller bus fra Hillerød og Helsingør har en oplagt chance for kontakt med nationalparken "Skjoldungernes Land", der omfatter en del af Roskilde fjord og hele Lille Valby Enge. Der er rasteplads med informationstavle og borde (men endnu intet toilet, hvorfor krattet i sydøstenden benyttes flittigt), og der er fri adgang til hele arealet. Turen ud på Bolund er en hel oplevelsesrejse, der kan føles som at vandre ind i en helt anden verden. Både vildere og stillere. På tilbagevejen får man udsigt til den flotte lange stenmur.

Tæt på rastepladsen kan man endnu se fundamentrester efter den gamle smedie; i hvert fald i de perioder, hvor de ikke er groet helt til.

I 2014 havde vi på et tidspunkt fået et pænt stykke frem, men endnu ikke alt. Man kan spore steder, hvor der siver vand ud gennem / under stenmuren. Den store pil (Salix) i forgrunden er veltet i en storm siden. Store lastbiler kører der stadig mange af.

OBS: Dansk «stendige» tilsvarende her svensk/norsk «stenmur». Svensk «dike» heter "gröft" på dansk/norsk. Gamal form av «grävt»/«gravet».

Når stenvuren trænger til pleje er det ikke kun fordi den vokser til, men også fordi vægten af jorden ovenfor presser sten løs, og nogle steder skrider en del jord ned. Desuden siver der flere steder vand ud mellem eller under stenene og får dem til langsomt at flyde med nedfra og ud. Endelig er der -især langs sydskellet- mange større buske (især tjørn (Crataegus)), hvis rødder også laver ravage.

Inden den sure lodsejers forbud havde jeg 2 NKF-medlemmer med ude at vurdere stenvuren. Erling Buhl med stor erfaring i registrering af "jordfaste fortidsminder" og Carsten Carstensen med stor erfaring i pleje af dem; begge fra Skov- og Naturstyrelsen, som det engang hed; nu er den splittet op og Erling er pensioneret; Carstens arbejdsplads hedder Naturstyrelsen, men never mind. Begge har for øvrigt bidraget med gode artikler til Lommen 50, der tematiserer "sten i landskabet".

De var enige om at den hverken har høj alder, stor kulturhistorisk værdi eller høj stenbyggemæssig kvalitet. Men oplagt æstetisk og kuriøs interesse. Og selvfølgelig biologiske potentialer for planter, laver og smådyr.

En oplysning, der overraskede mig var at en græstrimmer er rigtig god til at rense stenvure. Man fører dem henover fladerne, så den roterende plasticstreng fjerner græs, mos og urter så stenene forbliver synlige. Jeg kunne ikke lade være med at bekymre mig lidt om eventuelle sjældenheder – men det er jo nok et faktum at tilgroning er en meget større trussel end rensning. Og desuden er i hvert fald Carsten givetvis opmærksom på eventuelle sjældenheder, der skal passes på.

Inde i selve Lille Valby er der mange fritstående stenvure (altså med sten på begge sider; enten én række eller bygget op som dobbelt). Jeg tror, det vidner om en pas-

Beskyttede diger med Lille Valby markert på luftfoto (under) og på oversigtskort over

sioneret stenbygger – måske en hel lille klike. Se fx disse to fint dekorerede sten indgår i stendiget langs sydsiden af Lille Valbyvej, se foto neste side.

Dette dige er fint renholdt, men andre er mere eller mindre tilgroede. Luftfotoet ovenfor med de gule streger antyder at der er bevaret en del.

Sammen med to andre var jeg i 2013 rundt og se på sagerne. Vi traf en lokal, som fortalte at en ældre kvinde i landsbyen kunne fortælle meget om sin far, der i sin tid havde bygget stendiger. Det skulle efter sigende være ham, der havde bygget diget langs Frederiksborgvej; hun kunne huske at han gik og byggede det. Vi fik desværre aldrig fulgt op på den kontakt. Måske lever hun endnu og kan fortælle – men der er så mange ting at tage vare på. Og jeg har glemt hvad hun hed.

Jeg tror nu ikke, at hele den stenmur er bygget i hendes levetid af hendes far. Det må have været bare en del af det – tror jeg. Men man ved aldrig. Ofte forbløffes jeg over, hvor meget håndkraft og stædighed kunne udrette i tider uden TV og internet.

I 2013 havde vi nogle ideer om at interviewe den ældre dame med erindringerne om sin stenbyggende far, og om at kigge nærmere på digerene i Lille Valby, og få rensset nogle flere af dem, og få lov til at lave en ”formidlingsrute” langs nogle af dem, som en slags udvidelse af seværdighederne på Lille Valby Enge og Bolund, som mange besøger takket være den store rasteplads med fin udsigt.

Det er desværre ikke blevet til noget her 6-7 år senere. Der har været så meget andet. Nu, hvor nationalparken Skjoldungernes Land er ved at komme rigtig godt i gang, kan man jo håbe på at den kan løfte i hvert fald noget af det. Roskilde Kommune, DN Roskilde, Nordisk KulturlandskabsForbund og Bjørns Naturtjeneste er i hvert fald alle positivt indstillede.

Frederik 5 sten

Flere kilder:

Lidt forskelligt om diget og om stedets funga (svampe): http://bjornus.dk/?page_id=548

Lommen 50

<https://www.fredninger.dk/fredning/bolund/> (visse oplysninger er forældede)

Overraskende ringe omtale:

<https://nationalparks skjoldungernesland.dk/oplevel-nationalparken/udflugtsmaal/bolund/>

Bjørn Petersen.

Assimilerende direktør i Bjørns Naturtjeneste og meget aktiv i ulønnet (forenings-)arbejde med natur og landskab, især i Danmarks Naturfredningsforening Roskilde. Medlem af NKF siden en gang midt i 1990-årene og styremedlem siden 2003. Redaktør af Lommen 2006-2013. Nu netstedsredaktør og facebook-med-administrator.

Øverst: 2015 var nogle slyldsten fra en gammel smedje synlige og endda farvet hvide, måske af Roskilde Museum.

Nederst: Den på Sjælland sjældne bregne rundfinnet radeløv (*Asplenium trichomanes*) har et par småbestande på stenmuren. Det var faktisk en del af begrundelsen for at DN Roskilde påtog sig arbejdet med at rydde. Foruden sporeplanter, har også blomster, likener og smådyr (både med og uden ryggrad) nytte af at stenene eksponeres for sol og vejr.

Pollinatorer i kø Foto: Jutta Kapfer(Nibio)

Hva gjør vi med «mellomrommene» i jordbrukslandskapet?

Tekst: Stig Horsberg

Jordbrukslandskapet består for det meste av jordbruksareal. Men mellom og i kantene av åker, eng og beitemark finner vi mange slags «linjære elementer» og kantsoner: Steingjerder, som er viet flere artikler i dette nummeret, men også vegetasjonsbelter, gamle veier og liknende elementer. Disse har forsvunnet i stort omfang i takt med modernisering og effektivisering av jordbruket. Samtidig har kantsonene mellom dyrket mark og andre arealer blitt smalere, mindre varierte og sterkt påvirket av gjødsel og sprøytemidler. Dette blir også satt i sammenheng med tallmessig nedgang og mindre artsmangfold i plante- og dyrelivet. Kantsoner og linjeelementer har en funksjon som levested, skjul, spredningskorridorer og for næringsøk. Det gjelder spesielt i de jordbrukslandskapene som er dominert av arealer med ensidig planteproduksjon og lite naturareal.

Og denne utviklingen fortsetter. Det norske programmet for landskapsobservasjonsprogrammet – kalt 3Q - viser for regionen «Østlandets lavlandsbygder» en økning i størrelse på jordstykker med 1,4 % pr. år i perioden 2011-2016. Størst økning var det i områder der jordstykkene var størst fra før. Lengden av «vegetasjonslinjer» (dvs. bredde på opptil 2 meter) er derimot stabilt, det samme er antallet «åkerholmer». Men dette betyr ikke at slike elementer ikke blir dyrket opp. For eksempel kan et bredere belte med såkalt «villeng» mellom to jordstykker delvis være dyrket opp, slik at det blir smalere enn to meter, og dermed vil lengden av vegetasjonslinjer øke! Og fire prosent av åker-

holmene ble faktisk dyrket opp på disse fem årene, mens nye åkerholmer ble dannet ved at areal rundt dem ble dyrket opp. Selv om en god del åkerholmer forsvant, ble summen altså null.

Hensyn til pollinatorer og andre flyvende vesener

I senere tid har spesielt de alarmerende rapportene om sterk nedgang i insekt- og fuglefaunaen satt nytt søkelys på betydningen av å bevare, skjøtte og etablere «mellomrommene» i landskapet. I tillegg er driftsmåtene i jordbruket og omfanget av for eksempel vann og våtmark, naturlig beite- og slåttemark og andre ekstensive arealer viktige faktorer. I Norge ble en nasjonal strategi for å ta vare på levedyktige bestander av villbier og andre pollinerende insekter lagt fram i 2018 av åtte departementer. Her blir det pekt på skjøtsel av slåttemark, kantsoner og andre arealer utenom de dyrkede arealene som viktig for å gi pollinatorene gode livsbetingelser. I tillegg peker man på økologisk jordbruk, vekstskifte med belg- og oljeplanter og bærekraftig bruk av plantevernmidler som gunstig for pollinerende insekter.

Noen tilsvarende strategi finnes ikke for fuglelivet. Den store tilbakegangen for mange av jordbrukslandskapets fugler har også mer komplekse årsaker, som til dels strekker seg utover landegrensene. Vi kan likevel regne med at et rikere insektliv også er gunstig for både fugler og annen fauna. På samme måte vil et stort mangfold av insekter indikere at det finnes et stort mangfold av føde- og verts-

planter som forskjellige insekter utnytter.

I den nasjonale pollinatorstrategien blir det slått fast at skjøtsel av enkeltstående slåtteeenger og annen artsrik kulturmark er viktig, men at det også trengs tiltak i arealene som ligger omkring dem. Engene utgjør gjerne nektar- og pollenressurser for de pollinerende insektene, mens arealene rundt dekker andre behov (reproduksjon, oppvekst og skjul). Bøndene har en viktig rolle for å få til dette. Ofte skal det bare små justeringer av skjøtsel eller driftsmåte til for å skape gode leveområder i kantsoner, vegetasjonssoner, grasdekkede vannveier og andre restarealer. Også måten de dyrkede arealene drives, på har betydning. I forskriften om plantevernmidler er det krav om «integrert plantevern». Det innebærer at forebygging og/eller utrydding av skadegjørere bør foregå eller støttes ved hjelp av alternative metoder. Forskriften nevner beskyttelse og styrking av viktige nytteorganismer, f.eks. gjennom hensiktsmessige plantebeskyttelsestiltak eller ved bruk av økologiske infrastrukturer. Det kan dreie seg om å tilrettelegge leveområder for økt biodiversitet og å etablere vegetasjonsstriper slik at nyttedyr kan bevege seg mellom ulike leveområder.

Hva slags arealbruk skaper naturmangfold?

Endret arealbruk blir fremhevet som en av de viktigste årsakene til tap av biologisk mangfold. Noen overordnede begreper er sentrale for å forklare hvordan jordbrukslandskapetets økologiske funksjon og naturmangfold henger sammen med måten arealene brukes:

Kontinuitet i bruksmåten for areal som har naturlig vegetasjon: Jo lengre tidsperiode et areal har fått utvikle seg uten plutselig påvirkning som endrer jordstruktur og vegetasjon, f.eks. pløying og gjødsling. Prinsippet kan også gjelde for eksempel for steingjerder, der spesielle larvarter over lang tid kan etablere seg.

Heterogenitet i landskapet: Det vil si variasjon i areal-typer, og hvordan disse er fordelt og relatert til hverandre. Et «mosaikkpreget» landskap der mange forskjellige typer areal er godt fordelt og det finnes mange overgangssoner og forbindelser mellom dem, gir rom for et stort naturmangfold.

Påvirkning fra menneskelig aktivitet kan være avgjørende for at arealer og områder opprettholder, etablerer eller mister naturverdi. Her er skjøtsel, driftsmåter, næringstilførsel og forstyrrelser faktorer som kan virke negativt eller positivt.

Skala er et uttrykk for hvor store de enkelte lokalitetene med stort naturmangfold er, hvor lang avstanden er mellom naturlige biotoper og hvor vid utstrekning et område med stor tetthet av artsrike arealer, korridorer og kantsoner har.

Både heterogenitet og kontinuitet kan finnes i liten og stor skala, f.eks. i graden av vegetasjonssjiktning i ei kantsoner eller om historiske spredningskorridorer mellom fjell og lavland er opprettholdt. Man kan oppsummere med

at utvikling og bevaring av naturmangfoldet generelt avhenger av et godt nettverk av viktige arealer og kantsoner godt fordelt ut over sammenhengende, større områder og med en bruksmåte og skjøtsel som opprettholdes over lengre tid med liten negativ påvirkning.

I utgangspunktet er gjenværende vegetasjonslinjer, inkludert steingjerder, åkerholmer og andre udyrkede småarealer, til en viss grad beskyttet gjennom miljøkrav til jordbruket. Det er også restriksjoner mot å utsette dem for sprøytemidler og tilførsel av gjødsel. Slike elementer kan likevel bli fjernet når fordelene for jordbruket er store, og dette fører sakte, men sikkert til en negativ utvikling for landskapets grønne nettverk. Samtidig vil naturkvalitetene stadig være utsatt for tilfeldige endringer i bruk og naturlige suksesjoner, siden det ikke er andre krav til eieren enn at de ikke direkte skal sprøyte, gjødsle eller fjerne dem.

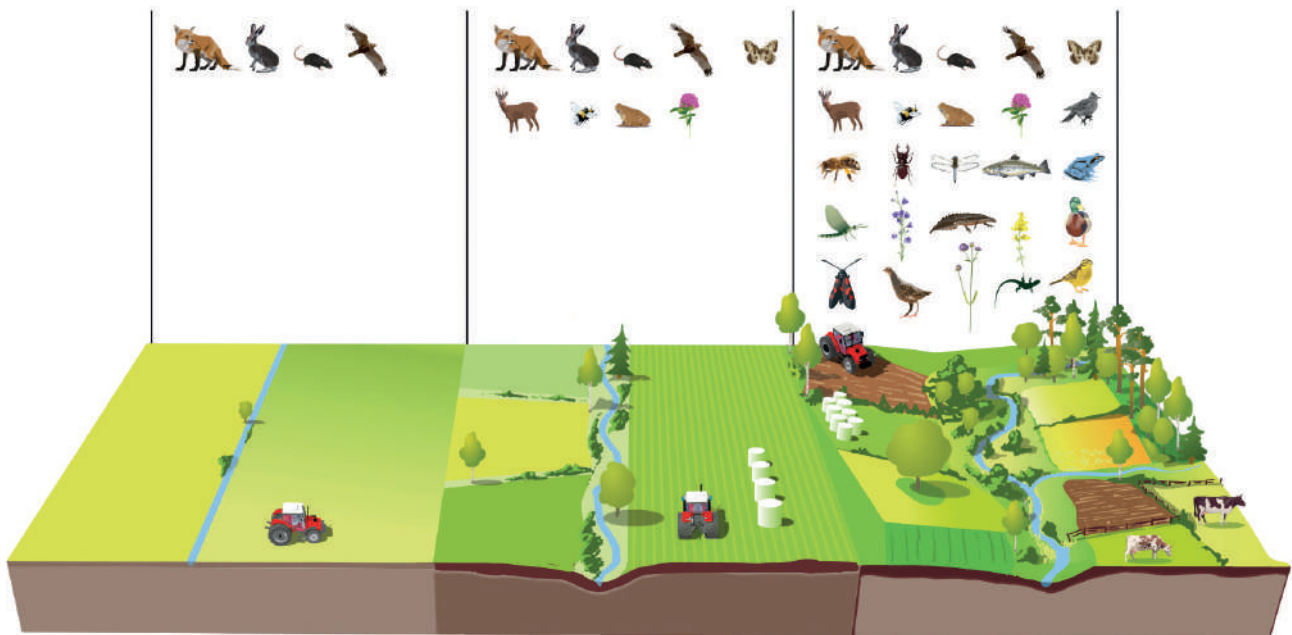
Tiltak for å styrke jordbrukslandskapetets økologiske funksjon

Hvilken strategi har man så for å styrke naturmangfoldet i jordbrukslandskapet? De to mest konkrete, offentlige tiltakene for å stimulere til arts-/blomsterrike arealer i jordbrukslandskapet er handlingsplanen for slåttemark og tilskudd til å etablere striper med pollinatorvennlige vekster på dyrket mark.

Det er brukt store ressurser gjennom det siste desenniet på å kartlegge slåttemarker, utarbeide skjøtelsesplaner og inngå avtaler med eierne om å drive årlig skjøtsel med stat-

Striper med pollinatorvennlige vekster blomstrer frodig fargerikt, men med innførte, ettaårige vekster. Foto: Karoline Finstad Vold

Helhet i landskapet. Humlans behov av grøn infrastruktur i landskapet. Fra Jordbruksverkets serie «Illustrerte budskap om grøn infrastruktur» Illustration: Kjell Ström

lige tilskudd. På denne måten er 4-500 ha verdifulle slåtte- marker ivaretatt, fordelt på ca. 600 lokaliteter spredt over det meste av landet. Dette er et svært verdifullt arbeid, og det sikrer fortsatt drift av et utvalg artsrike engarealer med lang kontinuitet (men likevel ikke mer langsiktig enn at eierne må søke om tilskudd hvert år). I tillegg kommer et betydelig areal med artsrik vegetasjon som får tilskudd til slått gjennom jordbrukets regionale miljøprogram¹, men der det ikke finnes skjøtselsplaner og kvaliteten på skjøtse- len kan være mer usikker.

Tilskudd til å anlegge striper med pollinatorvennlige vekster på jordbruksareal ble innført i 2019 i de regionale miljøprogrammene for jordbruket i Østlands-fylkene og Rogaland. Disse tilskuddene kan gis til aktive bønder som sår og skjøtter soner med pollinatorvennlige frøblandinger på jordbruksareal. Sonene må blomstre gjennom hele vekstsesongen. Arealen det gis tilskudd for skal ikke være gjødslet eller sprøytet med plantevernmidler. Stripene må være minst to meter brede. Man kan også kombinere dette med grasdekkede soner som primært blir anlagt for å redusere erosjon og avrenning av jordpartikler fra åkerareal. Det finnes i dag et svært begrenset tilbud av såfrø med norske arter, og frøtilbudet domineres av blandinger med ettårige, innførte arter som bl.a. honningurt (*Phacelia tanacetifolia*), bokhvete (*Fagopyrum esculentum*), blodkløver (*Trifolium incarnatum*) og valmuer (*Papaver*

¹ Jordbrukstilskudd som skal stimulere miljøvennlige driftsformer og tildeles årlig etter standardiserte vilkår til en stor andel av norske bønder. Tilskuddsformålene fastsettes i hvert fylke innenfor en nasjonal «meny» av tiltak.

spp.). NIBIO arbeider med å utvikle produksjon av stede- gne arter for forskjellige landsdeler. En utfordring med å anlegge striper av blomstereng på dyrket mark er at dyp og næringsrik jord er lite egnet for mange av de typiske, stede- gne naturengartene.

Støtte til å holde artsrike slåttemarken i hevd er sterkt målrettet mot de mest verdifulle arealene for biologisk mangfold. Samtidig er tiltaket marginalt for jordbruks- landskapet som helhet. Slåttemarkene utgjør knapt 1/2 promille av det totale jordbruksarealet og ligger stort sett ikke i de regionene som har mest åkerbruk. Tilskuddet til å etablere «blomsterstriper» på dyrket mark treffer brede- re, men bidrar ikke til å ta vare på og skjøtte de naturlige åkerkantene og restarealene. Det er jo disse som i utgangs- punktet kan være artsrike og egne seg best for å utvikle pollinatorvennlige soner med stede- gne arter. Tiltaket er til gjengjeld nokså målrettet mot arealer og områder som er dominert av store og sammenhengende åkerarealer og har lite naturvegetasjon. Det er imidlertid helt avhengig av den enkelte bondes valg hvor det blir etablert slike soner, ikke hvor det trengs mest eller i hvilken grad det kan knyttes til og styrke eksisterende, grønne nettverk.

Sett i forhold til de viktige kriteriene for et stort bio- logisk mangfold; kontinuitet, heterogenitet, skala og på- virkning, skårer slåttemarkene positivt på kontinuitet og på- virkning, men gir lite utslag i økt heterogenitet og skala i et landskapsperspektiv. Pollinatorvennlige soner skårer lavt på kontinuitet og (positiv) på- virkning, men kan po- tensielt gi relativt stor økning i heterogenitet i områder der det fra før er lite naturareal. De kan også tenkes å pre- ge et landskap i større skala dersom mange bønder i et område velger å anlegge slike soner.

Hva finner vi i mellomrommene?

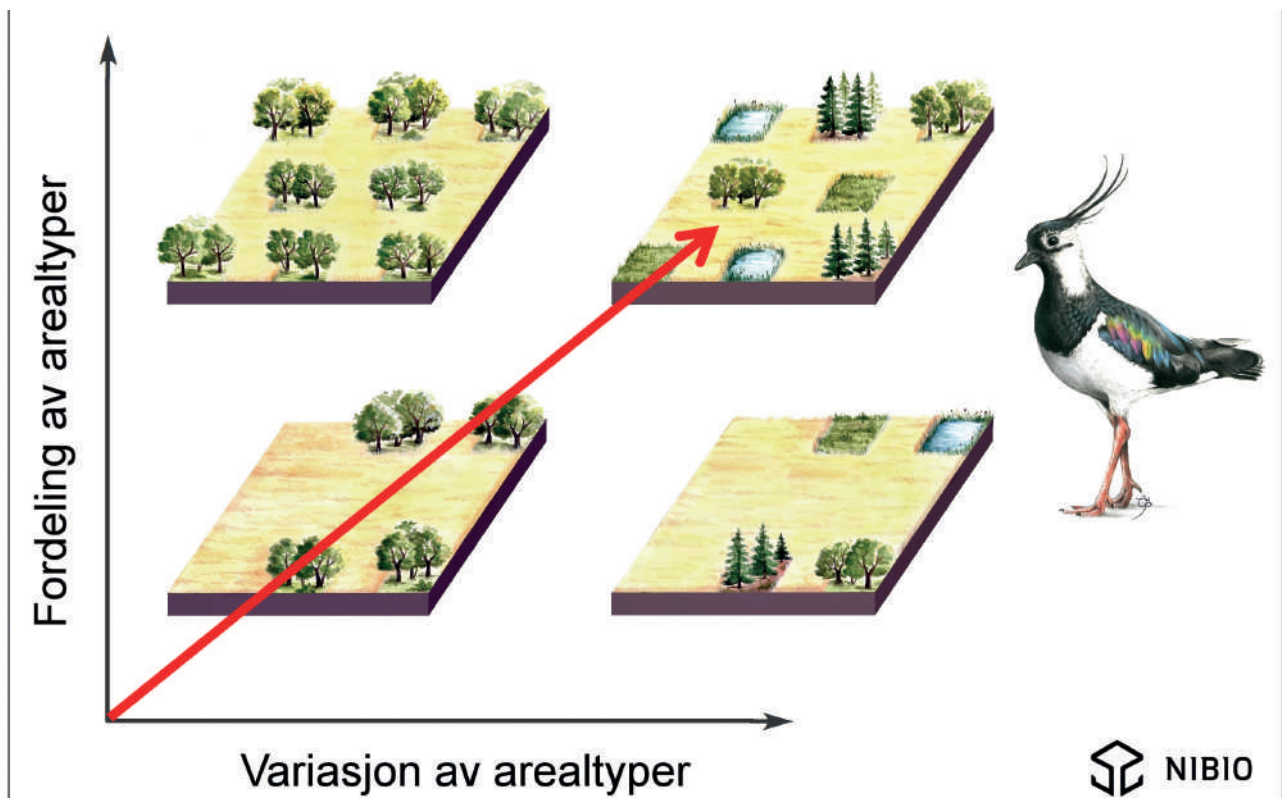
Hvor stort er så det biologiske mangfold i naturlige vegetasjonslinjer, kantsoner og restarealer? Norsk institutt for bioøkonomi (NIBIO) har gjennomført første år av et prosjekt der de ser på «mellomrommet i jordbrukslandskapet». Det gjør de ved å oppsøke 16 overvåkingsflater på 1 km² som ble kartlagt for 15 år siden, og som alle ligger i intensivt drevne jordbrukslandskap på det sørlige Østlandet. Her skal man dokumentere endringer i arealbruk, arealdekke og mangfoldet av plantearter og analysere endringer i nektar- og pollenressurser. I 2019 ble de fem første flatene kartlagt i felt, med vekt på artslistene for arealtypene veikant, korridor (vegetasjonslinje), villeng og kant mot beitemark på. Artslistene viser seg til dels å være ganske lange, spesielt for veikanter der flatene gjennomsnittlig hadde fra 37 til 65 arter pr. veikantpolygon. Trivielle arter dominerer selvfølgelig, men «mellomrommene» har altså et ganske stort artsmangfold og til dels stort innslag av planter med stor verdi for pollinatorene.

Veikantene er altså ofte artsrike (og har ofte blitt karakterisert som et refugium for slåttemark-artene). Det henger blant annet sammen med at vegetasjonen holdes kortvokst og fri for busker og trær. Statens vegvesen har tatt konsekvensen av dette og har over lang tid arbeidet med kartlegging av artsrike veikanter. Hensikten er å sikre

dem mot ødeleggende inngrep og å ta hensyn til skjøtselsbehov når en planlegger veivedlikeholdet. På nettstedet «vegkart.no» kan en søke på «artsrike veikanter» og se alle registrerte lokaliteter nøyaktig avgrenset og med korte beskrivelser. I skrivende stund summerer dette seg til 956 km artsrike veikanter! Om man regner med at veikantene har en bredde på 2-3 meter, er dette omtrent halvparten så mye areal som de artsrike slåttemarkene i handlingsplanen for slåttemark. Skjøtselen må riktignok integreres i det normale veivedlikeholdet og er neppe optimal for artsmangfoldet i alle veikanter. De utgjør likevel betydelige strekninger med relativt artsrike korridorer i landskapet.

Pollinatorvennlig skjøtsel og andre gode råd

I en rapport fra Universitet i Oslo fra 2019 om pollinatorvennlig skjøtsel av slåttemark og naturbeitemark, blir det listet opp en rekke konkrete tiltak som også vil være relevante for vegetasjonslinjer, kantsoner og andre naturarealer. Blant disse er sen slått, unngå sprøytemidler, bekjempe fremmede arter, avbrenning om våren, bevare trær og busker, spesielt selje og vier (*salix*), og å la nesler (*Urtica*), tistler (*Cirsium*) og bringebær (*Rubus idaeus*) stå (men begrense utbredelsen, spesielt der det er artsrik eng). En bonde har altså mange tiltak å velge mellom dersom hen vil gjøre en innsats for naturmangfoldet. Men i mot-

Sammenhengen mellom fordeling av arealtyper (romlig heterogenitet) og variasjon i antall arealtyper (diversitet). Det optimale landskap for kulturlandskapets fuglearter befinner seg øverst til høyre i diagrammet. Fra Pedersen, Christian, 2020. *Fugler i jordbrukslandskapet: Bestandsutvikling og utbredelse. Perioden 2000-2017. NIBIO-Rapport;6(40) 2020. Ill. Ulrike Bayr, Nibio*

setning til å skjømte slåttemarker eller anlegge blomsterstriper, er dette stort sett frivillige tiltak som gjøres uten noen økonomisk kompensasjon. Og i en hektisk sommersesong er tid penger. Riktignok kan man i prinsippet søke om tilskudd til spesielle miljøtiltak i jordbruket (SMIL-ordningen) dersom man har en plan for tiltak som vil fremme biologisk mangfold i f.eks. kantsoner. Dette krever imidlertid kunnskap og planleggingsarbeid og skjer i svært liten grad.

Det finnes altså en rekke tiltak som det er mulig å oppmuntre til og til dels støtte økonomisk for å øke jordbrukslandskapet naturmangfold. Som eksempler for fuglelivet kan også nevnes «lerkevinduer» (små ruter som ikke blir sådd til) i åkeren, hensynsfull slått av areal med bakkehekkende fugler som vipe (*Vanellus vanellus*), åkerrikse (*Crex crex*) og storspove (*Numenius arquata*) og gjenetablering av våtmarker og dammer. I Sveriges slettejordbruk forsøker man å få bønder til å anlegge «skallbaggsåsar», smale og gresskledd jordvoller i åkeren der biller, rovinsekter og fugleunger kan finne tilflukt. Hvor ofte og mye åkerjorda blir pløyd, gjødslet og sprøytet har betydning for organisk innhold og livet i jorda, som igjen er viktig for plante- og dyrelivet.

I prosjektet «Fra grasmark til blomstereng» prøver NIBIO å få blomstrende urter til å etablere seg i gressdominerte arealer. Det kan gjelde både i landbruket og grøntanlegg. Som en del av prosjektet skal forskerne også samle inn og bedre tilgangen på frø av stedege norske arter til blomstereng. Ett av feltforsøkene gjennomføres på golfbanen på Bogstad i Oslo, utenfor de kortklippede spilleflatene. Det er næringsrikt jordsmonn her, men i forsøksfeltene skal jorda magres ut slik at urter og naturengarter lettere kan etablere seg. Ved bevisst skjømte og forvaltning kan slike arealer utgjøre korridorer i landskapet for humler og bier og ha en viktig landskapsøkologisk funksjon. Slike grønne, urterike korridorer i landskapet er også viktige for spredning av plantenes egne gener.

En mer helhetlig miljøinnsats – eller grønnfarging av industrijordbruket?

Vi vet mye om hvilke faktorer som generelt virker gunstig for det biologiske mangfoldet i jordbrukslandskapet. En rekke offentlige virkemidler, både sterke og svake, retter seg mot disse. Det varierer likevel mye og er til dels vilkårlig hvilke virkemidler og tiltak som blir tatt i bruk i det praktiske jordbruket, og hvor. Noen av svakhetene ved tiltakene er at de har kort tidshorisont (ettårige tilskudd/tiltak er det normale i jordbruket) og ikke er koordinert på en måte som gjør at de styrker hverandre innenfor et geografisk område. Mange av de potensielt mest verdifulle tiltakene krever dessuten kunnskap, planlegging og arbeidstid. Bevaringsarbeidet for åkerrikse kan være et eksempel på at kortsiktig og ukoordinert offentlig innsats har gitt minimal effekt. Langsiktige tiltak for å tilrettelegge skjulesteder, tilpasse driftsform og reetablere eng og våtmark

i områder med godt potensial kunne vært et alternativ til sporadiske tilskudd til å beskytte enkeltindivider som tilfeldig dukker opp på forskjellige steder fra år til år.

En stadig økende andel av jordbrukstilskuddene siden 1990-tallet har rettet seg mot å støtte miljøtiltak som jordbruket gjennomfører. Samtidig er dette et nullsumspill som ikke gir større inntekt for bonden totalt sett. Skjømte, vedlikehold og driftsmessige tilpasninger er oppgaver som kommer i tillegg til den ordinære jordbruksvirksomheten. Og arbeidsoppgaver som ikke gir økt produksjon og lønnsomhet, er vanskelig å kombinere med stadig økende krav til bonden om å effektivisere.

Kilder:

- Bier og blomster er viktige i hverdagslandskapet. Nyhetsartikkel på www.nibio.no 4.2.2019
- Elven, H. og K. Bjureke: Pollinatorvennlig skjømte av slåttemark og naturbeitemark. UiO Naturhistoriske museum, rapport nr. 77
- Forskrift om plantevernmidler (FOR-2015-05-06-455, lovdata.no)
- Forskrifter om regionale miljøtilskudd/regionale miljøtilskot i jordbruket (lovdata.no)
- Slåttemark – et blomstrende matfat og leveområde for pollinatorer - Enkle pollinatorvennlige skjømte tiltak. NIBIO POP nr. 6 2020
- Nasjonal pollinatorstrategi. Departementenes sikkerhets- og serviceorganisasjon 06/2018
- Presentasjoner fra seminar om landskapsovervåking 19.11.2019 (se fakta.nibio.no):
- Pedersen, Christian: Fugler i jordbrukets kulturlandskap, utvikling i antall og tiltak vi kan gjøre
- Sickel, Hanne m.fl.: ”Mellomrommet” i jordbrukslandskapet — arealer for arts mangfold?
- Stokstad, Grete: Jordbrukslandskapet i sakte endring, resultater fra 3Qs arealovervåking.
- Heggøy, Oddvar: Feilslått handlingsplan for åkerrikse? i «Vår fuglefauna» nr. 3/2019
- Svalheim, Ellen: Folka og landskapet. Fagbokforlaget 2019
- Nettside «Mangfold på slåtten» (<http://www.jordbruksverket.se/amnesomraden/miljoklimat/ettriktodlingslandskap>)
- Vegkart på internett (www.vegkart.no)

Stig Horsberg.

Landskapsarkitekt fra NLH (NMBU), Ås 1987, har arbeidet med kulturlandskap og miljøspørsmål ved landbruksforvaltningen hos Fylkesmannen i Oppland/innlandet siden 1991. Styremedlem i kulturlandskapsforbundet siden 2013 og norsk kontaktperson.

På vägen

Vägar och rutter med kulturellt och historiskt värde i Nyland, Finland

Tekst: Oula Rahkonen

Bromarfvägen. Foto: Tuula Palaste-Eerola

”Här i vårt aflägsna land, med dess vintrar och ödemarker, visste människorna föga af varandra. Deras vägar voro om sommaren sjön, om vintern isen. De hade gångstigar öfver bergen, ridvägar öfver mon. Katolska kyrkan lät göra de första landsvägarna, broarna, färjorna, herbergena. På femtonhundratalet fick man gästgifverier och skjuthästar, på sextonhundratalet posten, än senare de första utprickade farlederna.”

Z. Topelius: Boken om Vårt Land kap. 194. 'Om kommunikationerna', 1875

Så här vackert sammanfattar Topelius de finska vägnas historia i 'Boken om Vårt Land'. Förbindelserna till det övriga Europa var länge avlägsna på grund av vårt geografiska läge, men både mentalt och då det gäller restiden har Finland kommit betydligt närmare världen omkring oss de senaste decennierna.

Utvecklingen av förbindelserna är påtaglig i vägar som sträcker sig utanför landets gränser. Utvecklingen är särskilt synlig i södra Finland och Nyland. Regionen har förblivit i centrum för utveckling genom olika perioder och regimer. Påbud utfärdades och skatter uppbars längs Stora Strandvägen (1340 -) turvis från väster och turvis från öster.

Dalarnas skatter

Stora Strandvägen, som ofta går under namnet Kungsvägen, är allmänt känd särskilt i södra Finland. Ätminstone lokalt kända färdvägar är också de tre medeltida för-

bindelserna mellan Nyland och Tavastland – Sjövägen, Tavastvägen och Gamla Borgåvägen. Dessutom belyser rapporten 'Vägar och rutter med kulturellt och historiskt värde i Nyland' ('Uudenmaan kulttuurihistoriallisesti arvokkaat tiet ja reitit') några av de mindre kända vägarna som väl återspeglar landskapets mångformighet i Nyland.

Mitt i landskapet på ruten från Tusby till Vichtis, öppnar sig stora odlingsområden, som karakteriseras av grupper av jordbruksbyggnader från 1800- och 1900-talet. En sådan väg, som leder genom en dal till nästa kan betraktas som ett typexempel på en rutt som förbinder gamla bosättningar.

En annan återkommande vägtyp är den som följer odlade ådalar, som till exempel ruten från Forsby till Elimä i Forsby å-dalen. Förutom den vackra utsikten över ån och de vidsträckta fälten, blir vägen särskilt intressant genom den omgivande bebyggda kulturmiljön omkring herrgårdarna i Malmgård, Forsby och Elimä.

Från åsarna till kusten

Till skillnad från jordbruksmiljön löper vägar vid kusten längs åsar och näs. Ibland omges de av täta skogar och bara i närheten av stranden öppnar sig vida fjärdar. Till Porkala udd, på förslag till programmet 'Nationellt värdefulla landskapsområden', leder en gammal postväg från svensk tid, omgiven av täta granskogar och öppna fält. Endast på få ställen längs vägen ser man en skymt av havet, så att havsutsikten vid vägens slut kommer som en

Havsvägen. Foto: Olula Rahkonen

överraskning för resenären.

Bromarfvägen på Stängselåsen väster om Hangö udd är rumsligt nästan en motsats till Porkala postväg. Vägen går längs åsen, nära stranden och bjuder på många vyer över vikarna, som kantar vägen på vardera sidan. Det finns flera herrgårdar längs vägen som leder till Bromarf kyrkoby. Kyrkbyn, som är byggd på ett smalt näs, är en speciell miljö. Vid kyrkan ser man vikarna på båda sidorna och ger en nästan en känsla av att befinna sig på en ö.

Utanför sina hemkommuner är många av dessa vägar rätt okända, trots deras unika karaktärsdrag. Också på lokal nivå blir de värdefulla särdragen i närmiljön ofta ouppmärksammade. Men det historiska vägnätet i Nyland är en så mångsidig och rik resurs att uppskattningen och utnyttjandet säkert kommer att öka i framtiden.

Utformningen av arbetet

Den ovannämnda utredningen om vägar och rutter med kulturhistoriskt värde i Nyland har gjorts som ett basmaterial för etappplansplan 4. I samband med planen kommer utmärkning av och regler för kulturmiljöer att revideras och förenhetligas i hela Nyland. Vägar i området är ett viktigt sammanbindande element i kulturmiljön.

Arbetsprocessen som påbörjades våren 2014, kan delas in i tre delar: skriftligt arbete med källmaterial, fältbesök i hela Nyland och identifiering av landskapsmässigt viktiga prioriteringar tillsammans med sakkunniga. Arbetet började med en analys av det omfattande källmaterialet och skapande av en helhetsbild. Vi gick igenom många studier och undersökningar och bekantade oss med kartmaterial från olika tidpunkter.

Även om det i Finland har skrivits flera historiker om den nationella utvecklingen av vägar och man har studerat flera vägar på lokal nivå, finns det ingen heltäckande översikt av vägar och rutternas i Nyland på landskapsnivå. Därför var det en utmaning att, å ena sidan, gräva fram information som gällde Nyland i de mera omfattande undersökningarna och å andra sidan, att sammanfatta de mera detaljerade rön som presenterades i det lokala

forskningsmaterialet.

När de historiska huvudlinjerna hade tagit form, beslöt man att gruppera vägar enligt deras ursprung i fyra olika perioder: Medeltida vägar och vägar som ingick i (Gustav Vasas sekreterare) Jakob Larsson Teits (ca 1520-1588) förteckning, vägar från 1600- och 1700-talet, 1800-talets sockenvägar samt 1900-talets huvudvägar.

Uppdelningen av de äldsta vägar är inte entydig och kunde ha gjorts annorlunda. Rapporten betonade dock också vägaras speciella karaktär och regionala betydelse - inte bara det exakta födelseåret, som för hundratals gamla rutter endast kan definieras som vägledande.

I tillägg till skrivarbetet var besöken i fält de mest givande och det bästa sättet att bekanta sig med vägar. Det var bara i bil och med cykel längs vägar som man fick en riktigt personlig upplevelse av de vackra landskapen som de genomkorsade. Forskaren överraskades verkligen av det rikhaltiga utbudet av natur- och kulturmiljöer i Nyland.

Förutom praktisk erfarenhet och skriftlig kunskap var expertgruppens insatser viktiga för arbetet. Utan den informationen och styrningen och utan de många mötena, skulle diskussionen ha förblivit ytlig i många avseenden. Nu har man med utredningen försökt skapa ett sammanhängande och lättläst paket för planerare, beslutsfattare och andra intresserade i Nyland.

Målet är att belysa de historiska vägaras värde och rikedom också till de delar som inte kan presenteras i landskapsplanen. Därför är kommunernas och lokala aktörers aktiva engagemang för att slå vakt om lokalt betydande kulturmiljöer av största vikt.

Tusby-Vichtisvägen. Foto: Oula Rahkonen

Oula Rahkonen

Landskapsarkitekt från Aalto universitetet 2015. Har arbetat med utredningar och planer för förverkligandet av kulturhistoriskt värdefulla objekt. Arbetar för tillfället som planläggare hos Helsingfors stad.

Nordisk Kulturlandskabsforbund er mere end årsmøder, publikationer, hjemmeside og Facebook-gruppe

Tekst og foto: Anna Bodil Hald og Flemming Thorning-Lund

Nordisk Kulturlandskabsforbund søger på flere måder at fremvise facetter af natur- og kulturlandskabet. På årsmøderne er der normalt indslag vedr. fortidsminder, bygningskultur, gamle driftsformer i land- og skovbrug, lokale kulturmiljøer, lokal mad, særlig forvaltning af natur og arter hvor de gamle driftsformer er ophørt, etc.

Vi står desuden alene eller i samarbejde med andre for kurser, der indeholder vidensdeling om naturen og/eller praktisk anvisning på forvaltning af natur. Heri indgår også forvaltning, der er målrettet truslerne mod kulturlandskabets artsrige natur, blandt andet fra invasive plantearter.

I de seneste år har der været afholdt tre (2013, 2016 og 2019) sådanne kurser i Danmark. I alle tre tilfælde har vort mangeårige medlem, Flemming Thorning-Lund været tovholder for den faglige del. Dertil har vi altid kunnet trække på en række meget vidende og engagerede frivillige lokale guider, såvel professionelle som amatører. Alle tre kurser er gennemført i Nordjylland – de første to i Vendsyssel; det seneste i Thy.

Det nordlige Danmark ligger trafikmæssigt let tilgængeligt for deltagere fra Norden. I alle tre tilfælde var der alsidige natur-programmer med oplevelsesrige vandreture, som bl.a. gav deltagerne mange store landskabelige oplevelser af såvel indlands- som kystnatur.

Såvel i 2013 som i 2016 - begge gange i juni måned - boede vi på det landskendte badehotel, 'Hjorts Hotel', der ligger ind til Nordeuropas største vandreklit, Råbjerg

Mile umiddelbart syd for Skagen. Vi kørte i egne biler og besøgte nogle af Danmarks artsrigeste enge og strandkær, der hører til Danmarks mest spektakulære naturtyper, når de i juni måned præsenterer sig med deres farve- og formrigdom. På samtlige kurser fik deltagerne en særlig mulighed for at nyde den betydelige variation, som udfolder sig inden for slægten Gøgeurt (*Dactylorhiza*). På et af kurserne deltog vi på lige fod med øvrige fremmødte i et af de mange arrangementer i regi af de nordiske botaniske

Øverst: Thy-Gøgeurt, Dactylorhiza majalis ssp. calcifugiens
Foto: Flemming Thorning-Lund

Under: Vandre-hyrde med sine naturplejefår, der bekæmper Rynket Rose og Engelsk Vadegræs. Læsø juni 2019. Foto: Anna Bodil Hald

Den aktive og sjove larve af Myreløve studeres intenst. Læsø juni 2019. Foto: Anna Bodil Hald

foreningers 'De Vilde Blomsters Dag i Norden' - i dette tilfælde i Uggerby Ådal, hvor Flemming Thorning-Lund var guide.

Flemming fremviste på et af kurserne et område i Hjørring, hvor øjet blev mættet ved synet af orkideer med varierende størrelse og genetik – resultatet af et meget kompliceret 'krydsningsfænomen', hvori to -muligvis tre- arter havde leveret arvemateriale. En stadig igangværende proces, hvor de pågældende arter via indbyrdes krydsninger og efterfølgende 'tilbagekrydsninger' mod forældrearterne igennem en lang årrække har frembragt en population af planter med unikke karakterer leveret af forældrearterne.

I 2016 besøgte vi Råbjerg Mose, hvor der var gang i naturgenopretning i det særegne rimme-dobbe-landskab, dvs. et system af gamle strandrevler i et landskab med landhævning, hvis mellemrum gennem tiden er udfyldt af moser af forskellig alder. Her handlede et igangværende EU LIFE-projekt bl.a. om at holde tilgroningen nede, så områdets geologi kan opleves og den lysåbne mosenatur genopblomstre. Vi så også eksempler på bekæmpelse af Japansk Pileurt (*Reynoutria/Fallopia japonica*) med tildækning af plastik.

I juni 2019 var kurset forlagt til Thy, med temaet Natur og Landskab i Thy. Her boede vi noget mere primitivt, men dejligt. Vi havde hele Morup Mølle Hotel for os selv, og fik serveret lokal mad udefra. Foromtale for denne tur er beskrevet grundigt i Lommen nr. 54, side 10 (se kultur-landskab.org, "Ressurser").

I 2016 var vi også en tur på Læsø, hvor de tre hovedindslag var: 1. Demonstration af vandre-hyrde med Gutfår til bekæmpelse af Rynket Rose (*Rosa rugosa*) og den til dels invasive og aggressive Engelsk Vadegræs (*Spartina*

anglica), som man mener er opstået som en kromosomfordoblet hybrid mellem vores hjemmehørende *Spartina maritima* og den nordamerikanske art, *Spartina alterniflora*, 2. Vidensdeling om muligheder for sikring af den oprindelige honningbi i Danmark, Den Brune Bi, og 3. Fremvisning af et sandområde med flere aktive larver af den sjældne Myreløve (*Myrmeleon formicarius*).

Flemming fremviste på ekskursionerne i 2019 nogle helt specielle kyst- og klitarter for deltagerne: Skotsk Lostilk (*Ligusticum scoticum*), Strand-Snerle (*Calystegia soldanella*), Strand-Hornskulpe/ Strandvalmue (*Glaucium flavum*), Klit-Natlys (*Oenothera ammophila*), Klit-Fladbælg (*Lathyrus japonicus* ssp. *maritimus* var. *acutifolius*), Vellugtende Agermåne (*Agrimonia procera*) samt Strandkål (*Crambe maritima*). Dertil lidt mere indlands den for området endemiske art, Thy-Gøgeurt (*Dactylorhiza majalis* ssp. *calcifugiens*). Endemiske arter i Danmark er sjældent, men i det nordjyske kan de noget helt særligt i den retning.

Nationalpark Thy lider talrige steder under tilgroning med Rynket Rose (*Rosa rugosa*). Her så vi på et af kurserne, hvordan lodsejeren, Naturstyrelsen, bruger en mekanisk metode med en såkaldt biorotor. Med den fjernes Rynket Rose her og nu, men allerede året efter er der megen genvækst, så processen skal gentages flere gange de følgende år. Vi havde rig lejlighed til at se, hvordan sjældne arter som Strand-Snerle og Klit-Fladbælg overlevede den hårdhændede behandling. Overalt så vi dog også nye skud af Rynket Rose bryde frem. Efter vores mening vil fåregræsning med vandre-hyrde være mere klimavenlig og dermed bedre og mere kulturhistorisk interessant.

I et stort kærområde ved Wullum Sø, hvor vi beund-

rede Thy-Gøgeurt, så vi også den meget sjældne dagsommerfugl, Hedepletvinge (*Euphydryas aurinia*), der i Nordjylland mange steder, takket være målrettet naturpleje, er i fremgang. På verdensplan er den i tilbagegang stort set overalt. Dens larver lever på planten, Djævelsbid (*Succisa pratensis*), som forekommer talrigt i området. Måske mangler der nektarplanter til de voksne sommerfugle.

Vi besøgte også et klitområde, hvor klitplantører i Klitvæsenet i slutningen af 1800-tallet overtog 'bekæmpelsen' af sandflugt ved tilplantning af de dynamiske klitter med bl.a. Bjerg-Fyr (*Pinus mugo* s.l.). I dag, hvor vi mere ønsker dynamisk og fri natur, giver Bjerg-Fyr problemer som invasiv art. Derfor skal de ryddes.

En naturbrand i foråret 2019 i et område med massiv forekomst af Bjerg-Fyr løste noget af problemet i Thy Nationalpark. Naturbranden blev dog hurtigt bekæmpet af det effektive danske brandvæsen. Vi kom forbi en del af det brændte område. Her havde Naturstyrelsen besluttet at rydde området for døde stammer og større grene, så området fremover mekanisk kan holdes fri for opvækst af Bjerg-Fyr, da der ligger mange spiredygtige frø i jorden.

Har du lyst til at stå for et NKF-kursus i dit område til glæde for forbundets medlemmer, så kontakt styrelsen i forbundet (se hjemmesiden eller bagsiden af bladet)!

Over: På turen i 2019 befriede vi på kort tid lav-klitheden for en del Bjerg-Fyr. Foto: Anna Bodil Hald

Under: Guide Henrik S. Christensen fremviser på vores tur i juni 2019 et område med Bjerg-Fyr, som en naturbrand gik igennem i foråret 2019. Foto Anna Bodil Hald.

Om kulturlandskabsforbundets planlagte (og utsatte) arrangementer 2020-2021

Forbundet havde inntil i mars flere planlagte arrangementer som koronaviruset/Covid-19 har stukket kjepper i hulene for i første omgang:

Kosterhavets nationalpark - todagers besøk i juni. Kan bli forsøkt gjennomført august/september 2020, men sannsynligvis utsatt til 2021. Nærmere beskjed kommer før 1. juli via hjemmeside/Facebook/e-post.

Studietur til verdensarvområdet Vegaøyen i Nordland 26.-28. juni - avlyst og forsøkes gjennomført på samme tid i 2021

Årsmøte i Åbolands skærgård 16.-19. august - utsatt til samme tidsperiode 2021.

OBS! Revidert regnskap og årsberetning for 2019 vil bli publisert på vår hjemmeside innen september. Styret er prolongert frem til årsmøtet blir gjennomført i 2021.

Årsmøte i Midt-Jylland 2021 - utsatt til 19.-21. august 2022.

I tillegg til disse, er det under planlegging et **”Kursus i naturforståelse, -oplevelse og -forvaltning”** i det nordlige Vendsyssel med Skagen Odde i juni 2021. Her følger en forhåndsomtale av dette:

Nordisk Kulturlandskabsforbund planlegger endnu et naturkursus, og atter engang foregår det i Nordjylland.

Kurset, der strækker sig over fire dage med tre overnatninger, vil få hjemsted på det landskendte 'Hjorts Hotel' ved Kandestederne. Det ligger ved Råbjerg Mile og i gåafstand fra Nordsøen.

Med udgangspunkt i de meget forskelligartede og biodiversitetsrige landskaber ved Skagen Odde vil vi besøge mange tilknyttede plantesamfund – såvel i kystområder samt i indlandet. I hundredvis af plantearter vil blive fremvist.

Ved Tversted får vi eksempelvis mulighed for at opleve flere biotoper knyttet til 'Klitserien' og den bagvedliggende hedemose, der inden for én kvadratkilometer kan frembyde over 270 forskellige arter af karplanter. Det pågældende område er netop blevet beskyttet med en fredning. I Råbjerg Mose får vi mulighed for at se samtlige danske arter tilhørende Lyngfamilien (Ericaceae). Oveni vil vi besøge den eneste oprindelige danske forekomst af Mose-Post (*Ledum palustre*), der ved et tilfælde blev opdaget for snart 40 år siden. Dertil vil vi opleve en sand rigdom af forskellige orkidéarter samt talrige af kystnaturens sjældne blomsterplanter.

Naturen i det nordligste Jylland er righoldig men truet på mange måder. Ved Skagen Odde er der derfor i de senere ti-år blevet gennemført vidtrækkende naturrestaureringsarbejder, herunder i begyndelsen af 2010'erne en række EU LIFE-projekter med det formål at genskabe

meget af den nordjyske natur, som i generationer har lidt under dræning og spredningen af fremmede træarter af invasiv karakter.

Store dele af Skagen Odde har lidt under omfattende dræning, hvor grøfter på kryds og tværs blev gravet for at fremme dyrkningsinteresser. På tilsvarende måde har staten via sit 'klitvæsen' bekæmpet den sandflugt, som i tidligere århundreder truede landsbyer og bondens eksistensgrundlag. Sandflugtsbekæmpelsen skete med tørke-resistente, ikke-danske arter af nåltræ fra Mellemeuropa og Nordamerika.

De to seneste LIFE-projekter, 'LIFE Råbjerg Mose' og 'LIFE Hulsig Hede', havde til formål at genskabe de enestående naturlandskaber, der selv på verdensbasis ikke findes tilsvarende noget steds. De to projekter har tilbageført store arealer til tidligere tiders tilstand ved omfattende rydning af fremmede arter af nåltræ samt ved tilkastning af kilometerlange grøftningssystemer for at genskabe naturlig hydrologi. Oddelandskabets unikke struktur, de omfattende systemer af parallelt forløbende sandrevler med mellemliggende vandfyldte lavninger - det såkaldte rimme-dobbeltlandskab, er nu igen synligt med dets uerstattelige plante- og dyresamfund.

Øverst: Sortåret Hvidvinge (*Aporia crataegi*)

Nederst: Den artsrige, hvide klit, Tversted, Nordvestjylland

Årsmøtedeltakere Utistuvollen. Foto: Tapio Heikkilä

Årsmøte i Nordisk kulturlandskapsforbund 2019 - Røros og Os 27.-30. juni

Tekst: Stig Horsberg

Nordisk kulturlandskapsforbund holdt sitt årsmøte i Røros- og Nord-Østerdalsregionen i Midt-Norge, med base på Bergstaden hotell. Røros er det naturlige sentrum i regionen fra 1600-tallet av, basert på gruvedriften og medfølgende privilegier innenfor «circumferensen» på ca. 40 km rundt byen. Her ble landskapet gjennom trehundre års drift fullstendig avskoget for å skaffe ved til gruvedrift og kopperproduksjon. Den samme regionen er nå preget av spredt bosetting og et næringsliv dominert av landbruk, utmarksbruk og turisme. Nord-Østerdalen har et meget aktiv jordbruk basert på gressproduksjon, beitende husdyr og seterdrift. Naturgrunnlaget er bl.a. preget av at regionen i stor grad faller innenfor Trondheims-feltet, med bergarter som gir opphav til gode jordbruksarealer, beitemarker og stort naturmangfold.

Fra midten av 1600-tallet ble Røros bygd opp av små gårdsanlegg på rekke og rad i en bymessig struktur som fortsatt er intakt. Samtidig er byen preget av både rett-vinklede gateløp etter renessansens idealer og påvirkning fra barokken. Verksarbeiderfamiliene måtte også være gårdbrukere, med bolighus og uthus samlet tett i tett langs de to hovedgatene i bergstaden. På jordteigene rundt byen

dyrket de vinterfôr til husdyra sine. Fortsatt kan man se mange av høylåvene stå igjen utenfor byen. Selve bergstaden og den spesielle trearkitekturen ble i 1980 innskrevet av UNESCO som verdensarv. I de senere årene har også kulturlandskapet rundt fått bedre vern og er nå en del av verdensarvområdet.

Vangrøftdalen – et utvalgt kulturlandskap med aktiv seterdrift

Et par mil sørvest for Røros ligger Vangrøftdalen og Kjurrudalen, som er seterområdet til gårdene i Dalsbygda. Dette er blant de seterområdene i Norge der den tradisjonelle driften med melkeproduksjon og kyr på utmarksbeite i størst grad er opprettholdt. Det er også (siden 2009) ett av 46 nasjonalt «utvalgte kulturlandskap i jordbruket» der kulturlandskap skal forvaltes i samarbeid mellom eierne og det offentlige, med årlige, statlige bevilgninger. Historisk ble de to dalene brukt på skift til slått og beite, slik at setring og beite foregikk i den ene dalen det ene året, utmarksslått i den andre, og så byttet man om neste år. Det vil si at gårdene måtte bygge og vedlikeholde et seteranlegg i hver av dalene.

Slått på Osmovollen. Foto: Stig Horsberg

Dagen før årsmøtet arrangerte forbundet et feltkurs om skjøtsel av seterlandskapet i Vangrøftdalen. Dette ble gjort med god støtte fra Tom Johansen i Statens naturoppsyn (SNO), tidligere jordbrukssjef og amatørbotaniker/skjøtelsarbeider Per M. Langøien og Rune Granås fra Norsk landbruksrådgiving. Det ble demonstrert rydding og slått med moderne redskap av en gjengrodd setervoll og ei rik slåttemyr. To forsøksfelt for fjerning av sølvbunke (*Deschampsia caespitosa*) og kratt av vier (*Salix*) og einer (*Juniperus*) ble også besøkt. På den aktive setergrenda Kløftåsen kunne deltakerne studere forskjellige grader av beitepåvirkning og gjengroing og hvordan setereierne hadde gjennomført forskjellige skjøtselstiltak.

Et møte med melkekyrner på Kløftåsen. Foto: Stig Horsberg

Årsmøteekskursjonen neste dag fulgte deler av den samme ruten, med to innlagte vandringer. Langs stien til Fosskleiva kunne vår lokale kjentmann Atle Berg innimellom gjengroende beite- og hagemarker peke ut levninger fra tidligere gruvedrift og kraftproduksjon. Ved det lokale sankeanlegget for sau orienterte beitelagsleder Kjell Horten om hvordan dyrene som har gått på utmarksbeite i Vangrøftdalen gjennom sommeren blir samlet, veid og sortert. En spasertur gjennom setermiljøet på Kløftåsen ble så avsluttet med lunsjpause på det fredete setertunet på Utistuvollen. Her driver Randi Brænd og Kjellrun Mylius sommerkafé, og vi fikk servert nydelig rabarbrasaft og kjøttsuppe og en liten smak skjørost (fersk ostemasse). Siste stopp var innerst i dalen, på Spellmovollen. Eierne Oddveig og Inge Eggen fortalte engasjert om sitt årelange arbeid med å ta opp igjen seterdriften, sette i stand bygninger og rydde beitearealer omkring setra.

Slåttemyra på Sølendet

Dagen etter var i hovedsak viet det enestående, store slåttemyrreservatet Sølendet i Brekken, øst i Røros kommune. På veien dit stoppet vi hos Tove og Geir Ryttervoll på Kalsa gårdsbakeri, der vi fikk servert kaffe og lemse i gårdskafeen i den fint restaurerte «Sommerstuggu». Tove levendegjorde gårdshistorien, i skikkelse av en av «formødrene» som fortalte om dramatiske hendelser og fargerike personligheter fra gården. I Sølendet ble vi meget kompetent guidet av professor emeritus Asbjørn Moen og senioringeniør Dag-Inge Øien fra Norges tekniske-naturvitenskapelige universitet i Trondheim, som siden 70-tallet har hatt langtidsstudier og forskningsaktivitet i Sølendet.

Reservatet er på 3,1 km², av dette dekker rik myr- og engvegetasjon ca. 2 km². Hvert år ble det høstet ca. 100 tonn med høy som ble kjørt ned til gårdene i løpet av vinteren. Det er gjennomført en storstilt restaurering av reservatet, og 1,6 km² skjøttes nå som slåttemark. Tre høyløer og to slåttebuer er restaurert, og reservatet framstår i dag som et levende og variert kulturlandskap som kan oppleves gjennom to naturstier. Sølandet har rik flora med 294 arter av karplanter (inkludert underarter og kryssninger, og inkludert 25 orkidetyper) og 274 mosearter. På vei tilbake til Røros ble det også tid til et kort stopp ved Olavsgruva, som er et besøkscenter for gruvedriften.

Byjordbruket i Småsetran

På avslutningsdagen ble årsmøtedeltakerne ledet av Randi Borgos fra Røros-museet og bykonservator Magnus Borgos på en liten vandring til jordbruksområdet «Småsetran» like utenfor byen. Her hadde byboerne dyrket mark og sommerfjøs og kunne slippe besetningene direkte på beite i utmarka. I dag er Småsetran et idyllisk turområde med mange småveier, samtidig som jordbruksarealene blir høstet. Kun to bønder holder det meste av arealet i hevd, og disse to får økonomisk støtte for å drive de mange små og ganske marginale arealene. Den ene av bøndene har bygd opp et helt nytt gårdsanlegg med melkeproduksjon, basert på drift av arealer på Småsetran. For en del år tilbake sto hele området i fare for å bli brukt til utbyggingsareal, men ble reddet da Riksantikvaren utarbeidet en statlig reguleringsplan for bevaring.

Tildeling av forbundets årsmøtediplom

Følgende personer ble tildelt forbundets diplom som en hyllest til deres innsats for kulturlandskapene vi besøkte:

Randi Brænd; for hennes engasjement for Vangrøftdalen og den innsats hun har lagt ned som lokal pådriver for å ta vare på og formidle seter-kulturen og seterlandskapet, gjennom blant annet planlegging av skjøtselstiltak og besøksvirksomhet på det fredede setertunet på Utistuvollen.

Oddveig og Inge Eggen; for deres engasjement for å ta vare på og formidle seter-kulturen og seterlandskapet, blant annet gjennom å starte opp igjen seterdrift på Spellmovollen, gjennomføre skjøtselstiltak i utmarka og formidle setertradisjoner til besøkende på setra.

Asbjørn Moen og Dag Inge Øien; som en anerkjennelse av deres mangeårige arbeid med forskning på slåttemyrlandskapet i Sølandet og som viktig aktører for kartlegging, forvaltning og skjøtsel av slåttemyrer i Norge, samtidig som de har bidratt til aktiv formidling overfor allmenheten av det unike kulturlandskapet i Sølandet.

Engasjert guiding ved Dag Inge Øien på Sølandet

Heste til rewilding: *Heste (Exmoor-ponyen) er en del af rewilding på Molslaboratoriet.*

Information om årsmøde i Nordisk Kulturlandskabsforbund 2022 - Jylland, - 19. - 21 august.

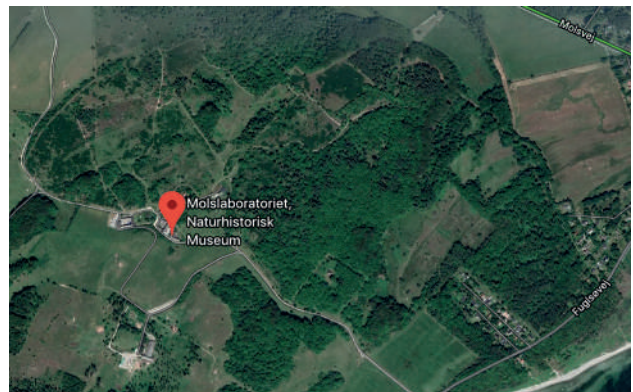
Tekst og foto: Flemming Nielsen

Vi skal se og høre om kulturlandskabet på Mols og i Vestjylland, møde begrebet ”rewilding”, hvor dyr af kun svagt domesticerede racer går ude på arealerne, hele året og ikke tilskuds fodres.

Det er planlagt at vi skal bo på Molslaboratoriet (<https://www.naturhistoriskmuseum.dk/molslaboratoriet>) i Nationalpark Mols Bjerge

(<https://nationalparkmolsbjerger.dk/>) .

Beliggenhed: Ca. 30 min kørsel fra Aarhus Airport, v. Tirstrup på Djursland, og 50 minutter fra Grenå havn.

Dag 1

Ekskursion rundt i nationalparken med 1,5 times gåtur på Molslaboratoriets arealer hvor vi skal se og høre om rewilding. Derefter kører vi rundt i nationalparken og ser på landskabsformer og resterne af det gamle kulturlandskab.

Nationalparken: *Udsig fra Trebøje, i nationalpark Mols Bjerge, med Ebeltoftvig i baggrunden. Foto: Flemming Nielsen*

Dag 2

Dagen starter med en ekskursion på tværs af Jylland ud til de store hedeområder. Vi skal besøge Langå Egeskov, en relikv med skovgræsning, som en af forbundets tidligere formænd, Eiler Worsøe sikrede en fredning. Efter Fredskovforordningen i 1805 og landboreformen omkring år 1800 blev en del af området udlagt til landbrugsjord, mens den nuværende egeskov fik lov til at henligge som fredskov. Langåbønderne fik imod fredskovintentionerne lov til at forsætte med dyr i skoven og det resultat skal vi se nu mere end 200 år senere.

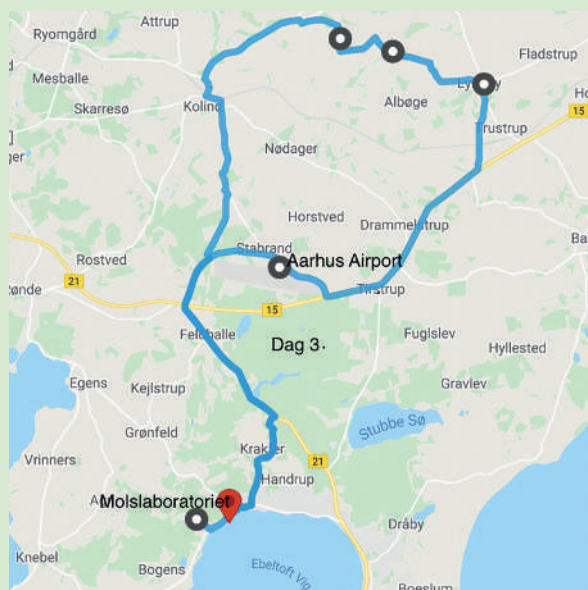

Langå egeskov: Græssende dansk kvæg i Langå egeskov.
Foto: Flemming Nielsen

Dag 3

Den sidst halve dag skal vi på ekskursion omkring Kolindsund, et landindvindingsprojekt fra 1880'erne, der er på vej til at skulle genoprettes i løbet af de næste 25 år.

Udsigt over Kolindsund: Udsigt mod vest, fra Nordkanalen ind over den afvandede sø.
Foto: Flemming Nielsen

Hans Jørgen Degn: Heden

272 sider, Helbind, rigt illustreret.

ISBN 978 87 7184 707 9

Aarhus Universitetsforlag 2019

Forlagets omtale:

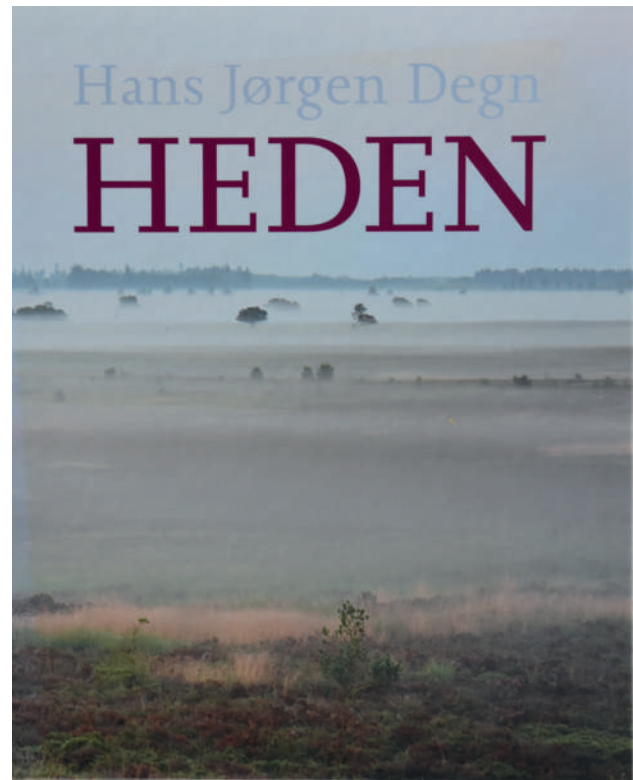
”Når vi omtaler klima forandringer, tænker vi på indlandsisen, der smelter, øgrupper, der forsvinder, og ekstreme vejrforhold. Men de færreste tænker sikkert over, at de globale klimaforandringer også påvirker meget mere lokalt. Fx er Nørholm og Randbøl heder i Midt- og Vestjylland i fare for at forsvinde. Det sker blandt andet på grund af stigende mængder kvælstof i luften.

I Heden går Hans Jørgen Degn, tidligere biolog i Ringkøbing Amt, Steen Steensen Blicher i bedene og fortæller historien om Danmarks heder. Han dokumenterer, hvilken betydning de større mængder regn og kvælstof har for hedens planter og dyr, og diskuterer de bedste metoder til pleje – og i sidste ende bevare – hederne. Logisk nok, men måske alligevel overraskende, argumenterer han i høj grad for at gøre, som hedebonden i sin tid gjorde. Det giver den bedste natur.

Bogen rejser debatten om, hvad vi vil med hederne, og hvordan deres tilstand er. Vores nuværende metoder til at fastlægge naturkvaliteten er værre end mangelfulde. De tegner et langt mere idyllisk billede, end virkeligheden berettiger til. Det handler selvfølgelig alt sammen om kroner og øre, fornuftig lovgivning på området og med vilje til i praksis at gøre arbejdet ude på hederne. Det handler også om vores grundlæggende syn på naturen. For nok er hederne natur, men de er altså skabt af menneskets brug og misbrug og kan ikke eksistere uden menneskelig indgriben. Rewilding er populært i dag, men er det nu også det bedste at lade hederne vokse tilbage til urskov?

Heden dokumenterer de sidste 150 års udvikling med et væld af inspirerende fotografier af naturen, landskabet og den menneskelige påvirkning. Den er skrevet til dem, som forvalter og arbejder med hederne i praksis, til politikere og til alle dem, som bare interesserer sig for den danske natur.”

Jeg har læst bogen – jeg blev nærmest drevet igennem teksten, der ledsages af flotte store relevante billeder og figurer. Det to mig tre aftner at komme igennem bogen på 272 sider, i pauser i løbet af dagene kunne jeg reflektere over det Hans Jørgen Degn skriver og viser af eksempler fra et langt ”biologliv” med heden. Min egen konkrete teori om heden er noget vissent, som en hedelyng i senil-stadiet, men bogen har netop en passende mængde fakta-

bokse, der repeterer ens støvede viden, som let støves af via disse, så man kan forsætte læsning og refleksioner, uden at skulle frekventere bogreolen.

Bogen er opdelt i 6 kapitler:

1. Heden for 100 år siden
2. Hedens udvikling de sidste 100 år
3. Hedens tilstand i dag
4. Hedens beskyttelse
5. Naturpleje på heden
6. Hedens fremtid

Jeg kan anbefale bogen til alle der har og arbejder med hedepleje samt til studerende på Skov- og landskabsingeniør uddannelsen, Jordbrugsteknologuddannelserne samt på universitetsniveau. Bogen er værdifuld for disse kommende ”kulturlandskabsforvaltere” da hedens kulturhistorien for de sidste 150 år også er beskrevet.

Ligeledes er bogen også et ”dokument” over den epoke fra 1980, hvor der blev udført hedepleje i amtsregi frem til 2007, amterne blev nedlagt og plejen overført til kommunerne. De forskellige plejemetoder er beskrevet og afprøvet samt en dugfrisk vurdering af hedens fremtid.

Flemming Nielsen

Asbjørn Moen og Dag-Inge Øien: Bli Med Ut!

102 sider

ISBN 1504-2340 online

Akademisk forlag, Trondheim 2012.

Anmeldelse af ”Bli med ut”

Om 40 års forskning, forvaltning og formidling af Sølandet naturreservat i Røros cirkumferensen

I forbindelse med NKF’s årsmøde i Røros besøgte vi den sidste dag det betagende og meget interessante fredede kulturlandskab Sølandet. Det er det botanisk set rigeste område i cirkumferensen og kendt for flere truede arter samt både høj- lavlandsarter på samme sted.

Takket være områdets hydrologiske system er det et af Norges største rikmyr-landskaber med mere end 50 kaldrige kilder og stor biodiversitet sammenlignet med andre biotoper med nordisk fastlandsklima. Plantelivet i Sølandet er særdeles rigt med mere end 500 registrerede arter, og i dag bliver 1,6 km² af de i alt godt 3 km² plejet.

Det giver et billede af et kulturlandskab, med bevarede bygninger og stakkesystemer som det så ud, da lodsejerne gennem århundreder og frem til 1950’erne hentede hø fra myren og engene. Et rigt og vigtigt natur-/kultur-område for lokalsamfund og besøgende samt et dynamisk forskningsmiljø.

NTNU Vitenskapsmuseet i Trondheim udgav i 2012 bogen ”Bli med ut”, som beskriver 40 års naturpleje og forskning fra Sølandet, der blev fredet i 1974. I bogen beskrives hvordan lodsejere efter at have vundet sagen om erstatning og ejerskab i forbindelse med fredningen, i samarbejde med naturplejere og NTNU stadig passer området, og er med til at formidle det via de 2 anlagte skånes-tier. De besøgende kan så ved selvsyn konstatere i hvilken grad kulturpåvirkningen ændrer plantesamfundet på de 3 typer; hhv intensivt, ekstensivt og ikke plejede områder. Den store artsrigdom man oftest finder i de gamle plejede kulturlandskaber, bliver meget tydelig for de besøgende her.

NTNU har ansvaret for plejeplaner, formidling og indsamling af forskningsdata fra området, der blandt andet er kendt for den stærkt truede orkide Svartkurl (Nigritella

nigra); en af 12 forskellige orkidearter på stedet, som desuden danner grobund for 13 forskellige orkide-hybrider. Denne kultur-/naturperle har lagt grund til ca 40 forskningsprojekter, heraf flere kandidateksamener og doktorgrader. Et dynamisk forskningsmiljø hvorfra det dokumenteres hvordan området udvikler sig under forskellige og skiftende vilkår.

Bogen er en skatkiste af viden om stedets kulturhistoriske baggrund, geografi, økologi, flora, fauna, hydrologi, naturpleje, formidling, og data fra opsat vejrstation siden 2007. Den højaktuelle klimadebat kan hente data om CO₂-lagring i tørv og jord i et hydrologisk påvirket system som Sølandet.

Selv om der er flere bidragydere til bogen, er teksten gennearbejdet og godt skrevet, og dens billeder og figurer illustrerer teksten på bedste måde. Foruden litteraturhenvisninger findes der også plante- og mos-artslistor på norsk, svensk og latin, samt liste over de fugle der er registreret i området.

Anmelderen der er grøn i NKF sammenhæng er begejstret, og mener at bogen stadig er højaktuel selv om den blev udgivet for 7 år siden. Den har tyngde til at inspirere og appellere til i endnu højere grad at inddrage lodsejere, lokalsamfund, skoler, foreninger, studerende og forskere til udvikling og forankring af natur-/kultur-projekterne rundt om i Norden.

Hortonom, cand. hort. Maibrit Ahasverus

”Skogsbetesmarker” og ”Ångar och slåtter”

Begge publikasjoner kan lastes ned på hhv. www.diva-portal.org (Ångar och slåtter) og https://www.slu.se/globalassets/ew/org/centrb/cbm/dokument/verksamhet/skogsbetesmarker--kursversion-2019_low.pdf?fbclid=IwAR0Gm-3qh6a7B5IAV5WPi-1PEsCbbgknNuy-MYoHbUWSBcrv3bhZDPsYSr-GE (Skogsbetesmarker)

Centrum för biologisk mångfald 2019

I løpet av 2019 kom to utgivelser fra Centrum för biologisk mångfald (CBM) som gir en bred sammenfatning av kunnskap om to hovedgrupper av kulturpåvirkede naturtyper, «Skogsbetesmarker» og «Ångar och slåtter», begge med undertittelen «historia, økologi, natur- og kulturmiljøvern». Bak publikasjonene står CBM's Anna Westin og Tommy Lennartsson, for «skogsbetesmarker» også Thomas Ljung. Skogsbeitemark er som forfatterne innledningsvis skriver, en «svårdefinert» kategori. I denne sammenheng har de avgrenset begrepet til å omfatte tresatte beitemarker i jordbruket med relativt høy gjennomsnittlig kronedekning og et stort innslag av bartrær. Skogsbeite er altså ikke en enhetlig naturtype, men et samlebegrep for en ganske broket palett av biotoper. Det er også en kategori som i svært liten grad har vært et spesifikt forskningstema, men det er mye kunnskap å finne i forskningsmateriale om bl.a. historisk utnyttning av utmark, husdyrhold, løvtekt, bruk av trevirke til båt- og husbygging, skogshistorie etc. Hensikten med kunnskapsammenstillingen er å gi underlag for å restaurere og skjøt- te dagens skogsbeitemark.

Arbeidet er basert på omfattende litteratursøk og ved å nøste seg fram gjennom kryssreferanser, samt forfatternes egne erfaringer med forskning og naturvern. En viktig kilde er alle inventeringer, utredninger, skjøtselsplaner etc. som er utarbeidet av länsstyrelsene. Studien går gjennom historiske epoker og knytter emnet til bl.a. fåbods-(seter-) bruket, svedjebruk, gjetertidstradisjoner, utnyttning av trevirke og bark og andre nærings- og kulturhistoriske tema. Den gjengir også konkrete eksempler på tolkning av gamle kart, skattelister, bondedagbøker og annet kildemateriale. De økologiske mekanismene i samspillet mellom kulturpåvirkning og skogsnatur blir systematisk gjennomgått. Litteraturlisten på 18 sider gir nok av muligheter for leseren til å fordype seg videre om man ikke er fornøyd etter de drøyt 140 sidene foran, som er fullpakket av informasjon og illustrasjoner.

Publikasjonen om enger og slåttemark bygger på en kombinasjon av historisk og økologisk litteratur, i noen grad også historisk kildemateriale og feltbesøk. Den begrenser seg til de åpne, ikke tresatte engene i Sverige. Sam-

menstillingen er gjort som en del av satsingen «Skötsel av naturpräglad natur» som er finansiert av Naturvårdsverket og Riksantikvarieämbetet. Som forfatterne skriver, har enger/slåttemark gjennom lang tid fått stor oppmerksomhet, og koplingene mellom natur og kultur, historie og økologi har hatt stor plass i forskningen, og i forvaltningen som skjøt fart fra 80-tallet med statlige virkemidler i kombinasjon med banebrytende litteratur som «Ångar» utgitt 1988 av Urban Ekstam m.fl. Slåtteengene er i kontrast til skogsbeitemarkene en veldefinert kategori både i forskning og forvaltning. Denne utgivelsen sammenfatter informasjon om bl.a. bevaringsstatus, kunnskapsbehov, slåttemarkenes typer, økologi og kulturavhengighet, historisk utvikling og rolle i jordbruket. Historiske driftsmåter, slåttemetoder og betydning av slåttetidspunktet blir viet mye plass. Publikasjonen er rikt illustrert med både bilder, gamle kart og figurer/tabeller. Også denne har en fyldig litteraturliste som følger etter de 148 innholdssidene.

Stig Horsberg

Ellen Svalheim: Folka og landskapet

259 sider

ISBN 9788245025187

Fagbokforlaget, 2019

Forlagets omtale:

”I flere tiår har biolog og forsker Ellen Svalheim vandret i den sårbare, kulturavhengige naturen i Norge sammen med de som kjenner landskapet aller best, nemlig brukerne. For kulturlandskapsverdiene har jo blitt til gjennom folka sitt nærvær i landskapet gjennom årtusenene, og de er avhengig av en fortsatt skjøtsel. Nå har hun skrevet bok

om denne vandringsen som tar deg helt med til kongens slott, og til spørsmålet: Hvordan hindre at det kulturavhengige artsmangfoldet går tapt nå i effektiviseringens og mekaniseringens tidsalder? For avhengigheten er gjensidig. Det var mangfoldet som bokstavelig talt gjorde det mulig for oss å overleve i dette landet. Det kan også være nøkkelen til å overleve i framtida. Slik er kunnskap om det kulturavhengige, biologiske mangfoldet avgjørende for vår ferd mot ei bærekraftig framtid.

Ellen Svalheim (f. 1963) er forsker ved NIBIO (Norsk institutt for bioøkonomi). Hun står bak «Arvesølvmodellen», en forvaltningsmodell som tar sikte på å bevare og sikre artsmangfoldet i det kulturavhengige landskapet for framtidige generasjoner. Hun er også koordinator for den nasjonale handlingsplanen for slåttemark, som drives etter denne modellen.”

Etter å ha lest boka, føler jeg at jeg har vært med på en spennende reise i kulturlandskapet vårt. Jeg har hilst på dyktige mennesker som er med å holde viktige natur- og kulturverdier ved like.

Tusen takk Ellen for en fantastisk bok!

Lisbeth S. Kismul

Helge Daus: Bevaringsverdige trær i Aarhus. Skovene 2020.

210 sider, Helbind, rigt illustreret. ISBN 978 87 8764 709 0

Børge Møller Grafisk 2020

En viktig bog af pensioneret Skovfoged Helge Daus, som har dokumenteret de bevaringsverdige trær på sin arbejdsplads gennem mere end 30 år.

Bogen indeholder beskrivelser af 35 monumentale trær i Aarhus-skovene. Beskrivelser af træerne, voksestederne, personalet og politikerne. Ja selv børnene omkring træerne er med. Ligeledes er der angivet nøjagtige koordinater for de beskrevne trær. Her i disse Coronatider har man mulighed for at læse historien om forskellige trær derhjemme, tage telefonen frem og downloade Navigator appen, taste koordinaterne på træet ind, og så begive sig ud i skoven med familie eller venner. Hvis man er mere til kortlæsning, er de forskellige trær også angivet på ”gode gamle” skovkort. Efter at have læst bogen kan man være sikker på, at man har trær at hænge mange forskellige historier på og en større forståelse for historierne i skoven. En skov der har stået tusinder af år før vores tid og vil bestå i fremtiden.

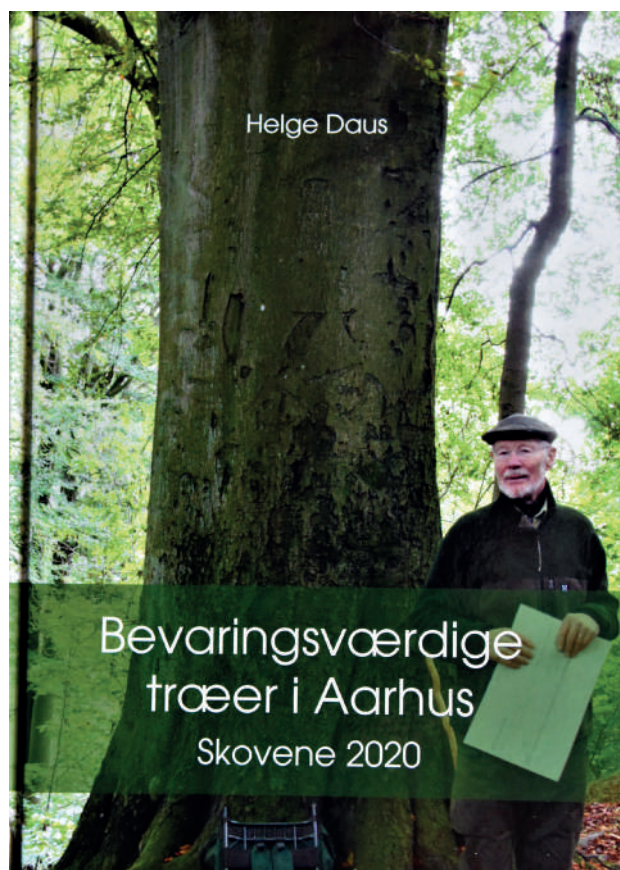
Nutidens krav om ”vildskov” kontra flersidig produktionsskov fremgår også klart, ofte sammenkædet med be-

voksningshistorikken omkring de bevaringsverdige trær.

Bogen er opbygget, så man gennemgår de enkelte skove med tilhørende bevaringsverdige trær, et ad gangen, med data, koordinater og en beskrivende tekst med tilhørende beretninger. Der er mange billeder og gamle avisartikler og skovkort, hvor placeringen er vist. Teksten er skrevet med stor skrift, hvilket gør bogen meget praktisk ude i skoven. Efter beskrivelserne er der et godt afsnit med forstlige ord-forklaringer. Bagest i bogen er der et kronologisk register med de enkelte GPS-punkter angivet.

Jeg vil anbefale bogen, også til folk uden for Aarhus, da jeg mener, at man møder en eksemplarisk og meget systematisk registrering af bevaringsverdige trær i bogen. Jeg finder det vigtigt, at bevare historien for såvel nutid som eftertid.

Flemming Nielsen

Lyd fra luren

For få år siden, i 1986, rundet Nordisk kulturlandskapsforbund sin 30-årsdag, uten større festivitas. Så er heller ikke tretti år et stort jubileum, men likevel: Forbundet har eksistert i en mannsalder. Det er like lenge som kulturlandskap har vært et særskilt tema i miljø- og landbruksforvaltningen (i hvert fall i Norge). Tilfeldig? Neppe.

Forbundet ble stiftet som et forum for å se sammenhengene i det menneskepåvirkede landskapet på tvers av fagdisipliner – biologi, historie, arkeologi, arkitektur, agronomi etc. For en mannsalder siden var det bare i science fiction-bøker at man kunne forestille seg små, bærbare tv-skjermer der all verdens kunnskap var tilgjengelig med noen tastetrykk. Og all kommunikasjon på avstand foregikk pr. brev eller fasttelefon. Norden er fire ganske små land, med begrensede fagmiljøer og behov for et perspektiv på kulturlandskapsarbeidet som går utover landegrensene. Men det var betydelig mer krevende å etablere og kommunisere i et faglig, nordisk nettverk på åttitallet enn i dag.

Vi som lever i Norden har mye til felles; demokrati og velferdssamfunn, en sammenvevet historie og (delvis) lignende språk. Samtidig er vi under overflaten ganske ulike. Og selv der ord og setninger i det ytre har nokså lik betydning, kan forskjellene i historie, kultur og samfunnsforhold gjøre den egentlige betydningen mer eller mindre skjult. De finere nyansene forsvinner lett om vi ikke kjenner hverandres land og kan se under overflaten av ordene som blir sagt.

Også i kulturlandskapspråket er det nok av muligheter for misforståelser. Det svenske «nötkött» er ikke det samme som nøttestek, men kjøtt av kveg. Det danske «dige» er et forhøyet skille mellom åkerstykker, ikke en utgravet grøft som det svenske «dike». Og Norge er så småskåret at vi måler jordbruksarealene i «dekar», en tiendedel av et hektar.

For trettifire år siden var det mange som så behovet for et møtsted der man ansikt til ansikt kunne utveksle kunnskap og kople ulike fagperspektiver på kulturlandskapet. Også med våre nære, men samtidig fjerne, nordiske naboer. Forskjellene i naturforhold, historie og politikk gir også store forskjeller i kulturlandskapet og forvaltningen av det. Samtidig er forskjellene noe av det som kan gi oss ideer om hva som kunne vært annerledes hos oss selv og inspirasjon til nye måter å arbeide på.

En mannsalder etter stiftelsen av forbundet, har alle som var med fra starten blitt en mannsalder eldre. Nye generasjoner av fagpersoner har kommet til og overtatt oppgaver, stillinger og posisjoner. Hele veien har kunnskap blitt overlevert, utfordret og videreutviklet i møte mellom de eldre og yngre i fagfeltet. Informasjonsmengden er enorm, og det mest spennende skjer der man klarer å kople informasjon fra forskjellige fag på nye måter. Digital kommunikasjon har gitt uante muligheter til nettopp det, men samtidig en stor utfordring i å finne frem til og fordype seg i nettopp den informasjonen som kan være relevant.

Dialog og erfaringer er to sentrale betingelser for utvikling av kunnskap. Vi kan (om vi velger det) ha tilnærmet ubegrenset dialog i det virtuelle rommet. Og vi gjør viktige erfaringer gjennom egen virksomhet og på vårt eget felt. Men ofte er det gjennom dialogen i det vi møtes og deler erfaringer på et fysisk sted med felles opplevelser at det oppstår innsikter som setter merke i oss. Jeg deltok selv på en ekskursjon til Västra Götaland i regi av kulturlandskapsforbundet, helt i begynnelsen av min egen yrkeskarriere. Den opplevelsen var med på å sette kursen for min egen faglige utvikling.

Kulturlandskapsforbundet forsøker fortsatt å skape arenaer for dialog, opplevelser og utveksling av kunnskap. Det ser man eksempler på i dette nummeret av Lommen. Forbundet har selv begrensede ressurser, men kan tilby vårt nettverk og erfaring med å skape tverrfaglige møtsteder. Derfor ønsker vi oss flere ideer og initiativer fra både medlemmer og andre til hvordan vi kan samles – både virtuelt og fysisk.

Stig Horsberg, norsk kontaktperson

Kommende utgivelser fra Nordisk kulturlandskapsforbund:

Nordisk bygd nr. 28 - temanummer om kulturlandskapet i Røros-regionen (årsmøtsted 2019. Utgis høst/efterår 2020)

Lommen nr. 57 - med temaartikler om «trær i kulturlandskapet» (Utgis vinter 2021). Send gjerne forslag til emner/forfattere knyttet til temaet til info@kulturlandskab.org

NORDISKA KULTUR-
LANDSKAPSFÖRBUNDET

Lommens navn har rødder i kulturlandskabet: "Lomme" er et svensk navn for planten *Capsella bursa-pastoris* som på dansk hedder Hyrdetaske (herdeväska); på norsk Gjetertaske. Ligesom hyrdens lomme, rummer Lommen forskelligt nyttigt. Snarere information og inspiration end knive, proviant og fløjter.

Det seje skind af svømmefuglen Lom har været brugt til fine hatte og (hyrde-)tasker. Det gør vi ikke, men naturen er stadig en kilde til fantasi og virkelyst. På godt og ondt.

Megalittgrav, Karleby i Falbygden, Västra Götaland

Bli medlem av Nordens eneste organisation med kulturlandskap som tema:

Nordisk Kulturlandskabsforbund

Nordisk Kulturlandskabsforbund är en ideel intresseorganisation som vill främja kontakt, information, kunskap och samverkan genom att erbjuda ett nätverk för nordiska institutioner, organisationer och personer verksamma inom kulturlandskapets alla aspekter.

NKF vill öka intresset för de nordiska ländernas kulturlandskap och främja ett aktivt bruk präglad av hänsyn till landskapets kultur- och naturhistoriska värden.

Detta skall ske genom en hållbar helhetssyn på landskapet omfattande såväl förvaltning och skydd som drift och lokalsamhällets utveckling präglad av allsidig kunskap. Landskapets värden skall förmedlas och det skall vara tillgängligt för allmänheten. Detta gör vi i första hand ved:

- Att arrangera årsmöten, aktuella seminarier och exkursioner
- Att ge ut förbundets organ *Lommen* och *Nordisk Bygd*
- Att driva en aktiv och aktuell hemsida på internet

Årsavgift: Enkeltmedlem: 250 DKK/300 SEK/300 NOK/30€
 Familj (u/ tidsskrift): Halv pris. Student: 100 Kr/10€
 Institutioner: Dubbel pris av enkeltmedlemskap
 (inkluderer tre exemplar av alla publikationer)

Innmelding til kontaktpersonen i ditt land, se oversikt nedenfor.

NORGE

Stig Horsberg Giro 1503 60 28022
+47 99 61 47 16 Nordisk Kulturlandskabsforbund
shorsbe@online.no

DANMARK

Anna Bodil Hald Nordea 2310 0746 876 068
+45 21 42 23 30 Nordisk Kulturlandskabsforbund
annabodil.hald@gmail.com

FINLAND

Ulrica Cronström Danske Bank FI4380001870845295
+358 503257674 Nordiska Kulturlandskapsförbundet
ulrica.cronstrom@kolumbus.fi

SVERIGE

Pär Connelid Ny bankförbindelse skal opprettes.
+46 70 276 37 65 Se kulturlandskab.org.
kula@kulturgeografi.se

www.kulturlandskab.org

Facebook: Nordiska Kultur-Landskabsforbundet

LOMMEN 56, 2020

ISBN 978-82-691557-1-6